Aktüel Arkeoloji

Mayıs - Haziran 2018 / 63 / 18 TL / Kıbrıs 20 TL

ÖLÜM VE ÖTESİ

Ölümün Tarihöncesi

NEOLİTİK KAFATASI KÜLTÜ

Antik Çağda Ölüm Algısı

Ölü Gömme Gelenekleri

Cenaze Törenleri ve Ritüeller

Tüpraş

ISSN 1307-5756 63

AIZANOI'DA ÖLÜ GÖMME - FRİG KAYA MEZARLARI - URARTU'DA ÖLÜ GÖMME - ESKİ ÖNASYA'DA ÖLÜM ALGISI - HİTİTLERDE ÖLÜ GÖMME

Keşfetmek,
tekrarlamaktan büyüktür

#EnerjimizBitmez

www.tupras.com.tr

Koç

Tüpraş

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Türkiye'nin Bankası

Editörden...

Yakın zamanda Göbekli Tepe ile birlikte basında yer bulan arkeolojik alanların turizme yönelik kullanılması tartışması, kültür varlıklarının evrensel normlar ile nasıl ziyaretçiye (turiste) sunulması gerektiği konusunu tekrar gündeme getirdi. Mesele sadece Göbekli Tepe değil elbette. Zengin arkeolojik ve kültürel miras değerlerine sahip olan Türkiye'nin bütünsel bir bakış açısı benimseyerek, arkeolojik alanları korumak ile pazarlamak arasındaki çok sofistike olmayan bu sorunu çözüme ulaştırması gerekiyor.

Devletin arkeolojik alanlara yönelik sorumluluğu para kazanmak değil. Devletin önceliği arkeolojik alanları evrensel normlar ölçüsünde korumak. Bu oldukça net. Bu nedenle turizme yönelik düzenlemeler yaparken belirleyici ölçütün turizm değil kültür mirası olması, bu alanların uzun vadede turizme de katkısının olacağı anlamına gelir. Aksi takdirde hem arkeolojik alana hem de turizme büyük zararlar verileceğini görmek zor değil.

YAŞAMIN ÖTEKİ YÜZÜ: ÖLÜM VE ÖTESİ

Her biri bir diğerine bağlanan, birbiri ile ilişkili tematik sayılarımız ile ufkumuzu sarmalayan bir yumağı açıyoruz. Kölelik, şiddet, savaş, göç, ölüm, din ve ritüel gibi konuları ele alan tüm bu sayılar, bugün günlük yaşamın karmaşası ve koşuşturmacası arasında insanlığın kısa ama zorlu geçmişini anlamamız için bize yol gösteriyor. Bu zorlu geçmişin içinde belki de en önemlisi insanın ölüm ile baş etmesi konusu.

Ölüm tek başına bir olgu değil; din, statü, cinsiyet, göç, şiddet, savaş ve onlarca başka olgu ile iç içe geçen, oldukça karmaşık bir durum. Her canlı ölür. Yaklaşık 2 milyon yıllık süreçte insan elbette bunu hem kendisini hem de doğadaki diğer canlıları gözlemleyerek algılamış olmalı. Avcı-toplayıcılara ilişkin elimizde çok mezar örneği olmasa da, Şanidar Mağarası gibi özel gömüler bize insanın ölüm ile çok erken bir tarihte baş etmeye başladığını gösteriyor. Ölüm sadece fiziksel bir yok oluş değil, içinde yaşadığınız toplum ile kurulan bağlar, geliştirilen ilişkiler ve yaşanmış hatıraları da kapsayan bir olgu. Ölüme sahip çıkmak, bir başka deyişle ölümün getirdiği yok oluşu kavramak; birey ve toplumların ölümle baş etme süreçlerine zamanla kurgusal bir boyut kazandırıyor. Ölünün etrafında duygu, hatıra ve sevgi ile sarmalanmış inanç ve ritüeller gelişiyor, özellikle Erken Neolitikte gördüğümüz ev içi gömüler, ölünün kafatası ve bedeni ile yeniden yaratılan biçimsellikler sonraki çağların da yolunu belirliyor. Ölüm sonsuz bir deneymiş gibi toplumdan topluma, kültürden kültüre sürekli değişiyor. Ölüler bazen parçalara ayrılıyor, bazen gömülürken yanına olası öteki dünya için eşyalar konuluyor, bazen yakılıyor, bazen ise anıtsal görkemli mezarlar ile sonsuzluğa uğurlanmaya çalışılıyor. Ve elbette statü ölümün daha da zenginleşmesi ve ebedileşmesine yol açıyor. İnsanın bir nebze de olsa yaşamı ile yüzleşmesini sağlamayı hedeflediğimiz bu sayı ile sizlere eşsiz Anadolu coğrafyasının ve sakinlerinin ölüm ile başa çıkma hikayesini anlatıyoruz.

Yaşamak ve yaşamın güzelliğini anlamak için...

İyi okumalar.

MURAT NAĞIŞ

Aktüel Arkeoloji Dergisi

AKTÜEL ARKEOLOJİ BASIN YAYINCILIK TURİZM ORG. LTD. ŞTİ
www.aktuelarkeoloji.com.tr

Yazı İşleri Müdürü Murat NAĞIŞ
muratnagis@aktuelarkeoloji.com.tr

Yayın Koordinatörü Ayşe TATAR
aysetatar@aktuelarkeoloji.com.tr

Editör Deniz GENCEOLU
denizgenceolu@aktuelarkeoloji.com.tr

Görsel Yönetmen İsmail YILDIZ
grafik@aktuelarkeoloji.com.tr

Asistan Seda ÜLGER
sedaulger@aktuelarkeoloji.com.tr

Fotoğraf Editörü Aykan ÖZENER
fotograf@aktuelarkeoloji.com.tr

Çeviriler *Ayşe TATAR, Deniz GENCEOLU*

ARKEOLOJİ TRAVEL
www.aktuelarkeolojitravel.com
info@aktuelarkeoloji.com.tr

ARKEOLOJİ DÜKKANI
www.arkeolojidukkani.com

Proje Koordinatörü Gülfem ORANER
gulfemoraner@arkeolojidukkani.com

AKTÜEL ARKEOLOJİ YAYINLARI
www.aktuelarkeolojiyayinlari.com

Yazınsal ve Görsel Katkıda Bulunanlar
Prof. Dr. A. Tuba Ökse, Prof. Dr. Elif Özer, Prof. Dr. Engelbert Winter, Doç. Dr. Aynur Civelek, Doç. Dr. Erkan Konyar, Doç. Dr. Hakan Sivas, Dr. Adil Meriç Altınöz, Dr. Clemens Lichter, Dr. Lucia Novakova, Dr. Michael Blömer, Dr. Michelle Bonogofsky, Dr. Pınar Durgun, Dilek Çobanoğlu

Kapak Görseli
Fransa-Suriye işbirliğinde, Fransa Dışişleri Bakanlığı tarafından Prof. Danielle Stordeur başkanlığında yürütülen Tell Aswad Kazıları kapsamında El Kowm-Mureybet adlı arkeolojik alanda yürütülen kazılarda bulunan bir grup sıvalı kafatası. ©L. Dugué

Yönetim Yeri
İstiklal Caddesi, Asmalı Mescit Mahallesi, Balyoz Sokak, Güzel İşhanı, No.8 Kat.4 Beyoğlu 34430 İstanbul (+90) 212 244 25 02
www.aktuelarkeoloji.com.tr - www.arkeolojidukkani.com
info@ aktuelarkeoloji.com.tr

ISSN 1307 5756

Dağıtım YAYSAT

Basım Yeri
Şan Ofset Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
www.sanofset.com
Hamidiye Mah. Anadolu Cad. No:50 Kâğıthane / İstanbul
Tel: +90 212 289 24 24 / Sertifika No: 12049

Yazıların tüm sorumluluğu yazarlara aittir. Derginin Dili Türkçedir 2 aylık süreli yayınlanır, basın meslek ilkelerine uyar. Tarih, Kültür Sanat Arkeoloji, konularında yayınlanır. Yayın çalışmaları ve yönetim- idari çalışmalar kişilerin gönüllü katılımı ile gerçekleşmektedir. "Aktüel Arkeoloji Dergisi'nin yayın projesi TÜPRAŞ'ın desteği ile sürdürülmektedir".

İÇİNDEKİLER

06 HABER
- Türkiye'de Kendiliğinden Mumyalaşma Örnekleri
- Doliche: Iuppiter Dolichenus'un Vatanı
- Heritage İstanbul 2018

16 CLEMENS LICHTER
Neolitik Dönemde Anadolu'da Ölüm
Anadolu'daki Neolitik Dönem yerleşmelerinde tespit edilen 2500'den fazla bireye ait gömüt ve insan kalıntısı, ölü gömme uygulamalarında bazı bölgesel benzerlikler görülmekle birlikte, yüksek oranda bir çeşitlilik olduğunu göstermiştir.

28 MICHELLE BONOGOFSKY
Neolitik Kafatası Kültü
Filistin, Suriye, İsrail, Ürdün ve Türkiye'de bulunan 11 ayrı yerleşmede bugüne kadar yapılan kazılarda, yetişkin kadın ve erkek ile çocuk bireylere ait, karmaşık ölü gömme geleneklerine işaret eden sıvalı kafatasları ortaya çıkmıştır.

36 A. TUBA ÖKSE
Eski Önasya'da Ölüm Algısı ve Ölü Ritüelleri
Her canlı bedenin ölüm ile sonlanmasından korkan insanoğlunun yarattığı öyküler, ölülerin ruhlarının yeraltı dünyasındaki yaşamlarına ve bitkilerin mevsimlere göre gösterdiği yaşam döngüsü ile hayvanların her sonbaharda yuvalarına çekilmesi ve baharda yavrulamasından oluşan yaşam döngüsüne odaklanır.

44 PINAR DURGUN
Hitit Ölü Gömme Geleneklerinin Yerel Anadolu Kökenleri
Ölüleri yerleşme dışında yer alan mezarlık alanlara gömme geleneği Anadolu'da ilk olarak Geç Kalkolitik Çağda ortaya çıkmıştır. Aradan geçen binlerce yıla ve değişen dini inançlara rağmen, bugün ölülerin hala bunlardan pek de farkı olmayan mezarlık alanlara gömüldüğü görülmektedir.

52 HAKAN SİVAS
Frig Kaya Mezarları
Anadolu'nun Demir Çağ uygarlıklarının önemli bir halkasını oluşturan Friglerin yaşamış olduğu bölgede çok sayıda fasad, altar, niş ve oda mezarlardan oluşan pek çok özgün kaya anıtı yer alır. Bu anıtlar arasında Frig kaya mezarları dikkat çekici bir grup oluşturur.

62 ERKAN KONYAR
Urartu'da Ölü Gömme
Çok odalı kaya mezarları, Urartu'nun karakteristik kimliğini yansıtan yapılardır. Bu mezarların konum, plan ve yapısal özelliklerindeki kimi ayrıntılar, Urartularda ölü gömmeye ilişkin birçok bilgiyi barındırır.

72 LUCIA NOVAKOVA
Antik Dünyada Anadolu'da Ölüm
Anadolu'nun Arkaik ve Klasik dönemlerindeki mezar ikonografisine baktığımızda, Anadolu halkına, ağırlıklı olarak da genel halka özgü bir özellik olarak öne çıkan, ölen kişinin figürünü merkeze alan kabartmalarla bezenmiş mezarlarla karşılaşırız.

84 AYNUR CİVELEK
Antik Grek ve Roma Dünyasında Ölüm ve Cenaze Törenleri
Ölüm gibi önemli bir olay karşısında, tarih boyunca, farklı topluluklarda çeşitli törenlerin düzenlendiği ve belli geleneklerin oluştuğu, arkeolojik kazılarda ele geçen verilerle ve bazı antik yazarların anlatımlarıyla desteklenmektedir. Antik Grek ve Roma toplumunda ölüm, genellikle "ruhun bedenden ayrılması" ya da bir "uyku" olarak yorumlanır.

92 ELİF ÖZER
Aizanoi Ölü Gömme Adetleri
Antik çağda Phrygia bölgesinde yer alan Aizanoi antik kentinin kuzey nekropolisindeki en erken tarihli gömme biçimi kremasyondur. "Yakmak" anlamına gelen kremasyon Latince *"cremare"* kökünden türetilmiş olup, MS 1. yüzyıla kadar yaygın bir pratik olmuştur.

Arçelik Grion Ankastre Serisi ile
en güzel anları mutfakta paylaşın.
Koç

arcelik.com.tr
444 0 888

arçelik
Yeniliği aşkla tasarlar

Adil Meriç ALTINÖZ

Kütahya Seyitömer Beyinlerinden Sarı Rahibe Mumyasına Türkiye'de Kendiliğinden Mumyalaşma Örnekleri

Dünyanın çok çeşitli bölgelerinde mumyalama geleneğine rastlanır. Bazı mumyalama gelenekleri, cesetlere ölüm sonrasında çok az işlem uygulanması, hatta mumyalama işleminin tamamen doğanın kendi süreçlerine bırakılması bakımından son derece ilginçtir.

Bir tıp doktoru olarak – amatör düzeyde – tafonomi bilimine olan ilgim Seyitömer beyinleri ile başladı. Tafonomi, canlıların ölüm sonrası neden çürüdüğü ya da neden çürümeyip kısmi ya da tam olarak mumyalaştığını inceleyen bilim dalıdır. Mısır mumyaları konu ile ilgili olan-olmayan herkesin malumu ve Mısır'da ölülerin hangi bitkisel ve kimyasal bileşikler ile mumyalandığı yazılı kaynaklardan güncel moleküler analizlere kadar didik didik incelenmiş durumda. Dünyanın çok çeşitli bölgelerinde mumyalama geleneği var fakat bunlar ile ilgili olarak çok daha az şey biliyoruz. Daha da ilginç olan ise, bazı mumyalama geleneklerinde cesetlere ölüm sonrası çok az şey yapılması, hatta mumyalama işleminin tamamen doğanın kendi süreçlerine bırakılması. Örneğin Peru çöllerinde ve Kuzey Şili'de mumyalaşma için sıcaklık, kuruluk ve topraktaki potasyum nitrat, gereken her şeyi sağlamış. Yine Güney Amerika'da Arjantin ve Şili sınırı arasındaki Llullaillaco dağlarında deniz seviyesinden yaklaşık 6740 metre yükseklikte mumyalaşma soğukluk ve kuraklığın ellerine bırakılmış.

Bu nedenle ilaçsız/spontan mumyalaşmanın hem kasti hem de tamamen doğal nedenlerle oluştuğunu söylemek müm-

Seyitömer beyinlerinin kafatasları içerisinde *in situ* görünümü.

Seyitömer Höyük'ten genel görünüm.

kün. Seyitömer beyin örnekleri tamamen doğal mumyalaşmaya bir örnek ve bu beyinleri ortaya çıkaran ise prehistorya araştırmalarında son derece çalışkan ve tanımaktan mutluluk duyduğum bir bilim adamı, Prof. Dr. Nejat Bilgen. Kendisi ile tanıştığım esnada Kütahya Dumlupınar Üniversitesinde arkeoloji profesörü olarak görev yapıyordu. Kütahya Seyitömer'de bir kömür madeninde yer alan höyükte yürütülen kazılarda, Orta Tunç Çağı kültür katmanında bir fay hattı, deprem kanıtları ve bir yangına işaret eden çok sayıda karbonlaşmış yapı (yanmış ev ahşapları, kaplar vs.) ortaya çıktığında çok daha hayret verici başka bulgulara da rastlanmış, bunun yanı sıra kırılmış insan kafatasları ve bunların içerisinde kısmen karbonifiye olmuş ancak şekilleri oldukça korunmuş insan beyinleri bulunmuştu. 2010 yılında, bu haberi ilk kez internette okuduğum sırada duyduğum heyecanı anlatamam. O tarihte görev yaptığım Haliç Üniversitesi Moleküler Biyoloji ve Genetik Ana Bilim Dalında ağırlıklı olarak kanser patogenezi ile çalıştığım halde Prof. Bilgen'i aramakta tereddüt etmedim ve onun da son derece olumlu yaklaşımının ardından bu beyinlerde bir seri araştırma gerçekleştirdik.

Özet olarak dört yaklaşım benimsedik; mikroskobik inceleme, beyinlerin radyolojik olarak (bilgisayarlı tomografi) analizi, beyindeki elementlerin ve yağ asitlerinin tayini. Beyindeki elementler o tarihte İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Anabilim Dalında görev yapan Prof. Dr Salih Cengiz'in; yağ asitleri analizi ise Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Farmakoloji Anabilim Dalında görev yapan Prof. Dr. Zeliha Yazıcı'nın

Üstte ve altta: Seyitömer Höyük'ten genel görünüm.

katkıları ile gerçekleşebildi. Beyinlerin morfolojik analizi ise Prof. Dr. Alp Dinçer ve nöropatolojide yeri tartışılmaz Prof. Aydın Sav ile birlikte yapıldı. Konu ile ilgili literatür analizini sevgili arkadaşım, psikiyatri uzmanı Dr. Bahri İnce ile birlikte yaptık. Birlikte çalıştığım tüm meslektaşlarım için şanslıydım. Çok kritik saptamalar yaptık; Seyitömer beyinlerinde hem sabunlaşma sağlayan doymuş yağ asitleri vardı, hem de çok kolay parçalanabilen/frajil doymamış yağ asitleri mevcuttu. Doymamış yağ asitleri tafonomi ve adli tıp kimyası ile ilgilenen kişilerin iyi bildiği saponifikasyona yani sabunlaşmaya işaret ediyordu. Saponifikasyon, yağ asitlerinin doymuş yağlara dönüşmesi ile mümkün olabilen bir süreç ve gerçekleşmesi için yoğun miktarda alkali elementler gerekli. Nitekim hem beyin dokularında hem de bu dokuların çıktığı toprakta çok bol miktarda potasyum, alüminyum ve magnezyuma rastladık.

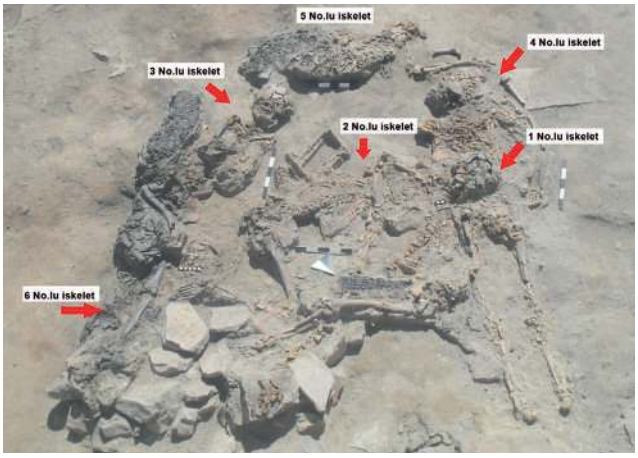

Ancak Seyitömer beyinlerinde dünyada daha evvel bildirilmiş spontan mumyalanmış beyinlerinde olmayan bir özellik vardı. Kuru toprakta mumyalanmış daha evvelki örneklerde sadece doymuş yağ asitlerinin varlığı, sulu ortamda mumyalaşmış örneklerde ise (örneğin Amerika Windower Florida'da bir gölde keşfedilmiş örneklerde) ağırlıklı olarak doymamış yağ asitlerinin varlığı, doymuş yağ asitlerinin ise olmadığı keşfedilmişti. Biz Seyitömer beyinlerinde her iki yağ türlerinin de korunduğu bu kendine has durumu açıklamak için "çekiç" ve "keski" benzetmesini yaptık. Bir heykeltıraş, bir kaya kütlesine istediği şekli vermek için önce çekiç darbeleri ile kaba bir şekil verir; daha sonra keski ile ince ince o dokuyu işler. Seyitömer toprağındaki bol miktardaki alkali element, yağ asitlerini hızlıca oksitleyerek önce ana formu korudular ve doymuş yağ asitlerinden zengin bir "sabun kalıp" meydana getirdiler. Ancak bu toprakta çinko ve bakır gibi elementler de mevcuttu – bu elementler yağ asidi oksidasyonunu azaltabilecek anti-oksitleyici etkilere haizdir – bunlar ise beyin dokularındaki kırılgan yağ asitlerinin hala korunmasını açıklıyordu.

Seyitömer Höyük'te fosil beyinlere ait iskeletlerin *in situ* görünümü. Bacakların alt kısmında kömürleşme görülüyor.

Aksaray Yılanlı Kilise'den çıkmış Sarı Rahibe Mumyası.
Altta: Bir Seyitömer beyninin çıkarılmış görüntüsü. Ön beyin yapıları dışında ne denli güzel korunduğu görülüyor.

Seyitömer beyinleri, sulu ya da kuru ortamda mumyalaşmış örneklere kıyasla bir başka özelliğe daha sahipti. Bu beyinler kendi doku suları içerisinde adeta "pişmişti".

Eğer tafonomi ilginizi çeken bir konu ise, lütfen internette "Rosalio Lombardi" ismini tarayınız. Karşınıza takriben 100 yıl evvel mumyalanmış ve hala yeni uykusunda gibi gözüken dünya güzeli bir kız fotoğrafı çıkacak. Bu cesedin mumyalanmasında kullanılan sır formül tam 90 yıl sonra keşfedildi ve içerisinde kuvvetle oksitleyici moleküller olan formaldehit ve etanolün yanı sıra çinko ve salisilat (aspirinin kök maddesi) gibi antioksidan moleküller keşfedildi. Yani oksitleyici ve antioksidan elementlerin ve eser elementlerin dengeli varlığında hem kaba şekli veren doymuş yağ asitleri hem de sinir dokusuna özgü doymamış yağ asitleri korunmuştu.

Ancak bize göre bu beyinler, sulu ya da kuru ortamda mumyalaşmış örneklere kıyasla bir başka özelliğe daha haizdi. Bu beyinler kendi doku suları içerisinde adeta "pişmişti". Nitekim, bu kafataslarına ait olan iskeletlerin bacak kemikleri külleşmiş şekilde bulundu ve bu külleşme yine karbonifiye olmuş ve külleşmiş ahşap parçalarına bitişikti. Dolayısıyla burada ya kendiliğinden çıkmış ya da kasti bir yangın söz konusu idi. Yani tüm bu kendine has mikro-çevre ve elementler yine kendine has bir ölüm sürecinin üzerine gelerek, eşsiz özellikler meydana getirmişti.

En ilginç özelliği ise sona sakladım: Toprakta ve beyin dokularında bor varlığı. "Mumyalaşma" ve "eser elementler" anahtar kelimeler olarak tıbbi veri tabanlarında tarandığı zaman karşıma çıkan en çarpıcı makalelerden birinde eski Mısır'da Tutankhamon ve Deir-El-Bahari mumyalarında bor elementine rastlandığı, mumyalaşmamış ceset örneklerinde ise bora hiç rastlanmadığı vurgulanıyordu. Bu durumu keşfeden Alman araştırmacılar, borun mumyalama solüsyonlarına kasti olarak konduğunu öne sürmüşlerdi ki; borun antik çağlarda da bilindiğine dair çok sayıda kanıt mevcut.

Dünya bor rezervlerinin takriben %70'ine sahip olmakla şanslıyız ve bu rezervler en çok Balıkesir ve Kütahya gibi Batı Anadolu illerinde mevcut. Bu beyinleri taşıyan bedenler hem biyogenez ile (yaşarken) hem de diyagenez ile (ölüm sonrası dokuya difüzyon) ile bora maruz kalmışlardı. "Borcam" adını hepimiz duymuşuzdur ama buradaki "bor" ön ekinin cama "ısı direnci sağlamak için" katılan bor elementinden geldiğini bu derece yaygın şekilde bilmeyiz. Kütahya kendine has toprağı ile bu boru sağlamıştı. Bor, Kütahya'yı meşhur eden porselen üretiminde de kullanılan bir element ve kar-

Seyitömer beyinlerinin bir diğer ilginç özelliği ise, toprakta ve beyin dokularında bor elementinin varlığı.

şımızda bor elementinin de katıldığı bio-porselen örnekler vardı. Bu arada bazı Rus bilim insanlarının anatomi araştırmalarında kullanılacak insan kadavralarını formaldehit bile kullanmadan bor ile koruduğunun altını çizelim. Borun ısı direnci dışında ciddi düzeyde mikrop öldürücü ve "insect repellant" yani böcek uzaklaştırıcı etkileri de var. Bor sadece tafonomi bilimi açısından bir uluslararası derlemeyi hak edecek düzeyde ilginç bir konu başlığı olsa da, benim ağırlıklı ilgi alanım kanser ve psikiyatrik hastalıkların immün temeli olduğu için, bu güzel konuya – ne yazık ki – daha fazla mesai ayıramadım.

Seyitömer beyinleri ile ilgili çalışmamız uluslararası bir antropoloji dergisi olan *Homo – Journal of Comparative Human Biology'de* yayınlandıktan kısa süre sonra İspanyol bir grup tarafından atıf aldı. Onlar da kendiliğinden fosilleştiğini düşündükleri, tüf mağaralar içerisinde korunmuş Tunç Çağı beyinleri bulmuşlardı. "Tüf"ler yanardağların püskürttüğü kül ve lav parçalarının çabuk katılaşması ile oluşan, hafif, gözenekli ve kolay parçalanabilen çökelti taşlarıdır. Bu bulgu benim için çok enteresandı ve daha sonra uzunca bir süre "tuff" kelimesini, mumyalaşma ve tafonomi bilimi ile ilgili anahtar kelimeler ile birlikte taradım. İtalya Palermo'da Fransisken rahiplerin mumyalarının saklandığı bir manastır mahzeni var, merak edenler için ismi İngilizce "Capuchin Catacombs" ya da İtalyanca "Catacombe Dei Cappucini" diye geçiyor. Bu mahzen aslında bir tüf mağarası.

Dönelim tekrar sevgili Anadolu'ya. Aksaray Ihlara Vadisi'nde bulunan ve Niğde Müzesinde sergilenen "Sarı Rahibe" mumyasına bakalım. İnternette şu anki resimlerine bakıldığında çok da iyi korunmuş gibi durmuyor ancak ilk keşfedildiğinde sapsarı saçlarının hiç bozulmadan kalmış olduğu pek çok yazılı kaynakta mevcut. İlk Hristiyanların barınma, saklanma ve ibadet için kullandığı "peri bacaları" aslında tüf kayaları. Konya Karaman Manazan'da tüf kayaçlar içerisine insan eliyle oyulmuş mağaralarda bulunmuş çok sayıda mumya mevcut. Bunlardan yine bir genç kıza ait olan mumyanın da özel bir mumyalaşmaya tabi olmadığı düşünülüyor. Yine yakın coğrafyalarda köylüler, hububatlarını küflenip bozulmadan tüf kayaçlar içerisinde saklayabiliyor.

Belki basmakalıp bir ifade olacak ancak Anadolu, insan eliyle değiştirilmiş tarihi ile ve tarihine şekil vermiş coğrafyası ile bir hazine. Ben vakit darlığımdan ve çok fazla konuya dağılmanın bilimsel açıdan belki doğru olmayacağından tafonomi bilimi açısından bor ve tüf minerallerinin önemini daha fazla inceleyemedim. Ancak arkeologlardan, kimya, biyoloji ve temel tıp bilimleri araştırmacılarına kadar konuyla ilgilenecek tüm bilim insanları açısından bu konuların bakir ve bir o kadar da bereketli bulgu ve yayınlara dönüşeceğine eminim.

İtalya'nın Palermo kentindeki Fransisken Rahipleri Manastırı'nda yer alan mumyalar.

Kitap hayattır...

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

Anadolu'da Perslerin izinde:
Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem

Perslerin doğudan batıya süren serüveni içinde, Anadolu halkları 200 yıl boyunca tamamen farklı inanış ve yaşayış tarzına sahip bir imparatorluğun hoşgörülü egemenliği altında olmuştur. Perslerle birlikte Zerdüştlük dinini, satraplık yönetim biçimini, Kral Yolu'nu, haberleşme teşkilatını ve daha birçok yeniliği bünyesine alan Anadolu, bunları kendi içindeki unsurlarla birleştirip bir sentez yaratmıştır.
Bu benzersiz sentezi oluşturan sürece, coğrafyaya ve halklara, onların ortaya koydukları kültüre ve ürünlerine ışık tutmayı amaçlayan *Persler: Anadolu'da Kudret ve Erdem*, Pers hâkimiyeti altındaki Anadolu'yu tanıtma yolunda atılmış kapsamlı bir "ilk adımdır".

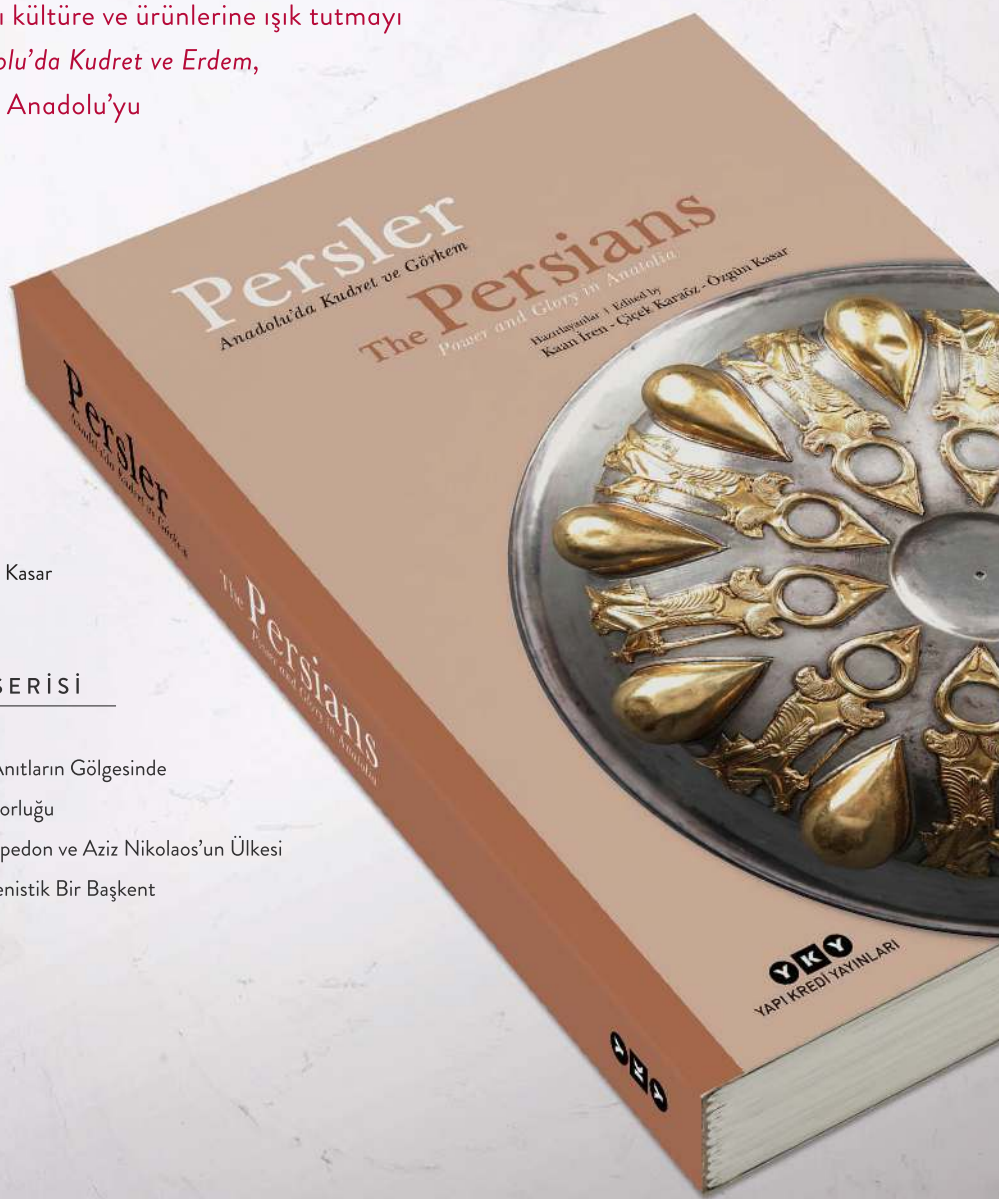

Persler
Anadolu'da Kudret ve Görkem

The Persians
Power and Glory in Anatolia

Hazırlayanlar:
Kaan İren - Çiçek Karaöz - Özgün Kasar
Anadolu Uygarlıkları Serisi, 426 s.

ANADOLU UYGARLIKLARI SERİSİ

FRİGLER Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde
HİTİTLER Bir Anadolu İmparatorluğu
LUKKA'DAN LİKYA'YA Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi
PERGAMON Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent
URARTU Doğu'da Değişim

YapıKredi
Kültür Sanat Yayıncılık

www.ykykultur.com.tr YapiKrediKulturSanatYayincilik YKYHaber

Michael BLÖMER, Dilek ÇOBANOĞLU,
Engelbert WINTER

Antik Kuzey Suriye'de Kent ve Kent Gelişimi Üzerine Yeni Araştırmalar

Antik dönemde Kuzey Suriye'nin üstlerinde konumlanan Doliche, bugün Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Gaziantep yakınlarında yer almaktadır. Doliche antik kenti hakkındaki bilgilerimiz oldukça kısıtlı olup, antik yazılı kaynaklarda da Doliche'nin nadiren konu olduğu görülmektedir. Yunanistan'da adaşı bulunan kentin adı, kuruluşunun Hellenistik Döneme yakın olduğuna işaret etmektedir. Aktium Savaşı'ndan sonra, MÖ 30 yılında Suriye Eyaleti'nin bir parçası haline gelen Doliche, Mezopotamya ile Akdeniz dünyasını birbirine bağlayan önemli bir ticaret güzergahı üzerinde yer almaktaydı. MS 2. yüzyılda kendi sikkesini basan kent, MS 256 yılında Pers kralı I. Şapur'un Romalılara karşı yapmış olduğu bir sefer sırasında Kral Şapur tarafından tahrip edilmiştir. Geç Antik Dönemde bir Piskoposluk merkezi haline gelen Doliche, bu devrin inanç seferleri kapsamında defalarca anılmıştır. MS 7. yüzyılda Arap fethinden sonra bir sınır mevkii konumuna gelen kent, MS 956 yılında Bizanslılar tarafından geri alınmış ve eyalet başkenti haline getirilmiştir. Daha sonra Haçlılar tarafından istila edilen kent, ardından Edessa Kontluğu'na dahil olmuştur. 1154 yılında Selçukluların verdiği tahribatın ardından ise terk edilmiştir.

Doliche, özellikle Iuppiter Dolichenus'un vatanı olma özelliğiyle tanınır. Boğa üzerinde dikilip, bir elinde yıldırım demeti, diğer elinde çifte balta ile tehdit eder bir biçimde betimlenen Iuppiter Dolichenus, Roma ordusunda birçok taraftar edinmiştir. Kültü Roma dünyasının geniş bölgelerine yayılmış ve bilim aleminde de büyük ilgi kazanmıştır. Lakin tanrının ana kutsal alanı Doliche

Roma Dönemi hamam yapısının temizlenme süreci sırasında mozaik tabandan bir görüntü. ©Peter Jülich

DOLICHE

Iuppiter Dolichenus'un Vatanı

Dülük Baba Tepesi'ndeki kutsal alandan gelen, üzerinde Iuppiter Dolichenus ve eşinin tasvir edildiği stel. ©Doliche Kazı Arşivi

kentinde değil, kent merkezinin dışındaki Dülük Baba Tepesi'nin zirvesinde yer almaktadır. Burada 2001-2015 yılları arasında arkeolojik araştırmalar yürüten Münster Üniversitesine bağlı Küçük Asya Araştırma Merkezi, tanrının Roma Dönemi karakteri ile kültü hakkında önemli yenilikler ortaya koymuştur. Bu çalışmalarla kültün kökeninin MÖ 1. binyıl başlarına uzandığı ve kutsal alanının Akhaemenidler Döneminde oldukça önemli bir role sahip olduğu ortaya konmuştur. Alanda gerçekleştirilen çalışmalarda, Roma Dönemi kutsal alanının yıkıntıları üzerine kurulmuş ve Haçlı Seferleri dönemine dek kullanılmış bir Hristiyan manastırı açığa çıkarılmıştır. Dülük Baba Tepesi'nde yürütülen çalışmalar sonucunda Kuzey Suriye bölgesinin kült ve dini gelişimi ile aynı zamanda bölgenin Demir Çağından Orta Çağa uzanan kültürel kalıntıları hakkında önemli bilgiler ortaya konmuştur.

Kilisenin orta *naos* bölümünden bir detay. ©Doliche Kazı Arşivi

Roma Dönemi hamam yapısına ait bir kesit. ©Doliche Kazı Arşivi

Doliche'nin kent alanındaki Geç Antik Dönem kilisesi. ©Doliche Kazı Arşivi

Kutsal alanda gerçekleştirilen araştırmaların ardından, 2015 yılından itibaren çalışmalar Doliche antik kent alanında yoğunlaştırılmıştır. Kent, Dülük Baba Tepesi'nin yamacında yer alan bir doğal yükselti üzerinde konumlanmaktadır ve modern yapılaşmaya sahip değildir. Bununla birlikte, antik döneme ait yapılaşma kalıntıları üst yüzeyden gözlemlenememektedir. Üst yüzeyde yoğun bir şekilde görülen seramik, cam, kiremit ve yapı taşı kalıntıları tepedeki antik kültür varlıklarının izini belirgin bir şekilde gösterse de, tepenin batı yamacında yer alan iki yeraltı Mithras Kutsal Alanı, antik taş ocağı ve basınçlı su kanalına ait bölümler antik dönemin önemli kanıtlarını oluşturmaktadır. Antik kentin batısında ise, günümüzde birçoğu Dülük köyünün modern yapılaşması altında kalan geniş bir alanda kaya mezarları ile kent nekropolü uzanmaktadır. Antik Suriye bölgesinde yer alan diğer kentlerle karşılaştırıldığında, Doliche'nin daha az ilgi çekici bir görüntüye sahip olması, burada bugüne dek oldukça sınırlı ve kısıtlı ölçülerde arkeolojik çalışmalar yapılmasına neden olmuştur. Ayrıca kaçak kazılar neticesinde antik kalıntıların toprak üst yüzeyinin birkaç santimetre derinliğinden gün ışığına çıkmaya başladığı da tespit edilmiştir. 2010 ve 2011 yıllarında açılan arama açmaları sayesinde bu tespit onaylanmıştır. Doliche antik kenti arkeolojik kazı

Arama açmalarından birinde ortaya çıkan Hellenistik Döneme ait duvar üzerinde temizlik çalışmaları yapılıyor. ©Peter Jülich

Dülük Baba Tepesi'nde bulunan Herakles ve Nemean Aslanı betimli kabartma parçasının restorasyon çalışması. ©Peter Jülich

Roma Dönemine ait mühür baskısı üzerinde Iuppiter Dolichenus'un bir Roma imparatoru ile el sıkışma sahnesi yer alıyor. ©Peter Jülich

projesi sayesinde antik dönemde Kuzey Suriye'nin kent gelişimi ve yaşam ortamı hakkında yeni bilgiler açığa çıkacaktır. Bölgedeki neredeyse bütün Hellenistik-Roma dönemi kentsel merkezlerinde şimdiye dek yapılan araştırmalar oldukça yetersizdir. Doliche ile karşılaştırılabilecek antik yerleşimler genelde modern yapılaşma nedeniyle bozulmuş olup, Suriye'de son dönemlerde meydana gelen savaşlar nedeniyle de araştırma yapılamamaktadır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, günümüze dek el değmeden ulaşan Doliche'nin araştırılmasının önemi büyüktür. Doliche antik kentinde Küçük Asya Araştırma Merkezi tarafından gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar Alman Araştırma Kurumu (DFG) tarafından finanse edilmektedir ve aynı zamanda Danimarka-Aarhus Üniversitesine bağlı Centre for Urban Network Evolutions Enstitüsü ile işbirliği içerisindedir.

2015 yılında yürütülen ilk deneme kazılarının ardından, 2016'da çalışmalar öncelikle durdurulmuştur, 2017'de ise arkeolojik kazı çalışmalarını tam kapsamıyla yürütmek mümkün olmuştur. Bu çalışmalarda bir yandan kentin yayılım alanını tespit etmek ve diğer yandan yerleşimin kronolojisi ile karakterini ortaya koymak hedeflenmiştir. Bu amaçla seçilmiş noktalarda kazı çalışmaları yürütülmüştür.

Geç Antik Dönemde Doliche

Yerleşmenin bulunduğu tepenin güney yamacında yapılan kazılarda kentin Geç Antik ve Erken Bizans dönemlerinde (MS 4.-7. yüzyıllar) bir yükselme devri geçirdiği tespit edilmiştir. Şimdiye dek ortaya çıkan en önemli bulgu ise oldukça gösterişli bir kiliseye ait kalıntılardır. 2015 ve 2017 yılları kazı sezonlarında yapının orta *naos* kısmının büyük bir bölümü ve kısmen yan *naos*ları açığa çıkarılmıştır. Yaklaşık 10 metre genişliğindeki orta *naos*un tabanı MS 400'e tarihlendirilebilecek geometrik motifli bir mozaik ile bezenmiştir. Şimdiye dek açılmış alanın batısında, orta *naos*un merkez kısmında bir *bema* yer almaktadır. Hafifçe tabandan yükseltilmiş ve bariyerli olan bu bölüm papazın durduğu alandır. Kiliselerdeki bu tür *bema* alanları Geç Antik Dönemde Kuzey Suriye kiliselerinde görülen özelliklerden olup, şimdiye dek özellikle Kuzey Suriye'nin "Ölü Kentler" diye adlandırılan kalker taşı dağlık alanlarındaki kiliselerinden tanınmaktadır.

Kilisedeki yapı bulguları üzerinde yapılan incelemeler birden fazla yapı evresinin varlığını ortaya koymuştur. Kuzeydeki yan *naos*un sonraki dönemlerde eklendiği ve bir duvar ile orta bölümden ayrıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca açığa çıkarılmış mozaik tabanın altında yapının daha önceki bir evresine ait başka bir mozaik taban bulunmuştur. Değişik noktalarda açılmış sondajlar sonucunda, daha erken dönemin mozaik tabanının tümüyle korunmuş olduğu düşünülmekte olup, daha sonraki mozaik taban ile stil açısından oldukça benzer olduğu tespit edilmiştir.

Kilisenin büyük olasılıkla deprem sonucu tahrip olduğu düşünülmektedir. Bu tahrip esnasında kuzey *naos*ta yer alan bir su sarnıcının girişi kapanmıştır. Bu sarnıç içerisinden çıkarılmış seramik buluntuları MS 7. yüzyıla tarihlendirilmekte ve böylelikle tahribin tarihlendirmesinde *terminus post quem* vermektedir. Sonraki dönemlerde yapının bölümleri yeni

yapılaşmalara dahil edilmiş olsa da, kilise yeniden kullanıma açılmamıştır.

Kent Merkezi ve Arşiv

İkinci kazı alanı antik kentin konumlu olduğu tepenin doğu yanında uzanan geniş plato üzerinde yer almaktadır. Jeofizik araştırma sonuçları kentin resmi merkezinin bu alanda yer aldığını göstermektedir. 2017 yılı çalışmalarında açılan arama açmaları bu tahmini onaylamıştır. Böylelikle bir Roma İmparatorluk Dönemi hamam yapısına ait birbiriyle bağlantılı, birden fazla büyük ebatlı mekanlar kısmi olarak açığa çıkarılmıştır. Burada ortaya çıkarılan etrafı geometrik bir mozaik ile çevrili, merkezinde havuzu olan bir mekan, bu yorumlamada önemli bir destek oluşturmaktadır.

Hamam yapısının doğusunda geniş bir yapı kompleksinin parçası olan, henüz ne tür bir yapıya ait olduğu bilinmeyen temel kalıntılarına rastlanmıştır. Bu alan içerisinde bulunan 1000'den fazla mühür baskısı oldukça dikkat çekicidir. Bunlar, papirüs veya parşömen belgelerini mühürlemek amacıyla sarılan bağlayıcı iplere yapıştırılan küçük kil külçeleridir. Kil külçelerinin üzerine mühürler basılmıştır. Bu kil külçeleri kiremit gibi fırında yakılamadığından, bunların günümüze ulaşması oldukça zor olasılıklar altında mümkün olmaktadır. Bu tür bulguların günümüze ulaşmasına neden olan faktörlerden biri yangındır. Bulundukları arşivler bir yangına maruz kaldığında, kil külçeleri seramik haline gelerek, günümüze ulaşabilmektedir. Dolayısıyla, mühür baskıları oldukça nadir ve değerli buluntulardır. Mühür baskılarının önemi ise, dönemin idari, ticari ve dini gelişmeleri hakkında bilgi sunmasıdır.

2017 kazı döneminde ortaya çıkan 1000'den fazla mühür baskısı, Doliche'nin kent arşivinin bu arama

Doliche'de bulunan bir yazıt. ©Peter Jülich

açmasının yakınında yer alıyor olabileceğini göstermektedir. Türkiye ve Avrupa'nın değişik müzelerinde Doliche antik kentinden gelen mühür baskılarının yer alıyor olması, bu arşivin varlığının uzun zaman öncesinde kanıtlandığını göstermektedir. Bunların Doliche'den gelen mühür baskıları olduğunu ise, üzerlerinde yer alan Iuppiter Dolichenus kültüne ait betimlemelerden anlıyoruz. Bu betimlemelerden biri, Iuppiter Dolichenus ile Roma imparatorunun el sıkışma sahnesidir. Mühürlerin birçoğunda, bu sahnenin yanında Doliche yazıtı ile kent tanrıçası betimlemesi yer almaktadır. Bu tür mühür baskıları idari kurumlarda resmi belgeleri mühürlemek için kullanılmıştır. Dolayısıyla, burada böylesine yüksek bir sayıda mühür baskısı ele geçmesi, Doliche'de bir kent arşivinin kesin olarak var olduğunu göstermektedir. Şimdiye dek yalnızca az sayıda kent arşivi tanınıyor olmasından dolayı, Doliche'de gerçekleştirilecek yeni arkeolojik kazı çalışmaları bu tür bir yapının ayrıntılı bir şekilde incelenebilme fırsatını sunmaktadır.

Doliche'deki çalışmaların henüz başında olunsa da, bu çalışmalarla birlikte Antik Suriye kültürüne ait bir kent ve kültürel ortamının esaslı bir şekilde, yeni metotların yardımıyla araştırılmasına olanak sağlanacaktır. Burada gerçekleştirilecek çalışmaların amacı el değmeden günümüze ulaşmış bu kentin Hellenistik Dönemden Haçlı Seferleri dönemine dek süren kültürel ve yaşamsal ortamını ayrıntılarıyla ortaya koyacak bir resim oluşturmak olacaktır.

Doliche kent arşivinden mühür baskısı örnekleri. ©Doliche Kazı Arşivi

NEOLİTİK DÖNEMDE

Çatalhöyük'te bir evin platformu altında bulunan doğu-batı yönelimli, *hocker* pozisyonunda sol tarafı üzerine yatırılmış yetişkin kadın gömütü ve kadının kolları arasında tuttuğu bir başka bireye ait sıvalı kafatası. İllüstrasyon: Ece Zeber

Clemens LICHTER

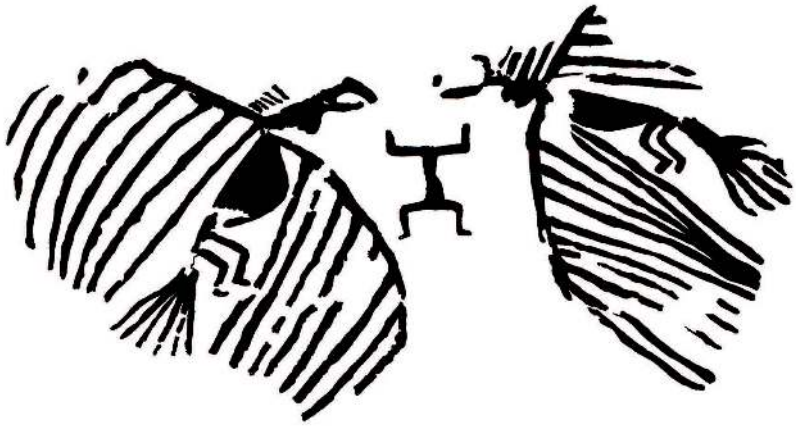

Çatalhöyük VII. katmanında, 21 No.'lu evde bulunan insan ayaklı stilize akbaba figürlerini betimleyen duvar resmine ait çizim.

Ölüm ve ölme eylemi üzerine sahip olduğumuz bilgi ve bireyin kendi ölümüne dair farkındalığı, insanı diğer canlılardan ayıran önemli özelliklerdendir. İnsan, ölümün üstesinden gelmek için kültürden yararlanır. Cenaze törenleri ve ritüeller, insanın ölüm ile başa çıkmasına yardımcı olan, cenaze katılımcılarına güvenlik sağlayan ve topluluğun bir üyesinin ölümünden sonra toplumun iyileştirilmesine katkı sağlayan eylemlerdir. Ölüm ve ölüm ile ilgili konuların idaresi dini görüşler, toplumsal koşullar ve geleneklerin etkisi altında sürekli bir değişim ile karşı karşıyadır.

Modern toplumlarda cenazeler genellikle yerleşme dışında bulunan mezarlıklarda gerçekleşir. Yasalar, din ve toplumsal gelenekler tarafından öngörülen esaslar, ölülerin ve gömü işlemlerinin idaresini düzenler. Bugün, ölülerimizi gömerken, mezara ölü hediyeleri bırakmıyor ve bedenleri bir bütün olarak gömüyoruz. Birçok topluluk için önemli yas tutma ritüelleri arasında sayılan cesetlerin parçalara ayrılması veya uzuvların kesilmesi gibi uygulamalar gerçekleştirmiyoruz.

Arkeolojik araştırmaların ayrılmaz bir parçası olan mezarlar, tarihöncesi çağların aydınlatılması konusunda eşsiz bir kaynaktır. Mezarlardaki iskelet kalıntılarının yanı sıra ölü hediyesi olarak mezara bırakılan değerli eşyalar gömülü bireyler hakkında bilgi sağlar.

ANADOLU'DA ÖLÜM

Anadolu'daki Neolitik Dönem Gömütleri

Arkeolojik araştırmalar, Neolitik Dönemde Anadolu'da görülen ölü gömme uygulamalarının bazı bölgesel benzerlikler içermekle birlikte, son derece yüksek oranda bir çeşitliliğe sahip olduğunu ortaya koymuştur. Anadolu'daki Neolitik Dönem yerleşmelerinde yürütülen kazı çalışmalarında bugüne kadar, 2500'den fazla bireye ait gömüt ve insan kalıntısı tespit edilerek, belgelenmiştir. Anadolu'nun 3000 yıldan fazla süren bu dönemine ilişkin, seyrek bir dağılım gösteren sayıca az buluntu yeri olmasına ve buluntuların çoğunun parça halinde olma özelliği taşımasına rağmen, elimizdeki veriler bu dönemi değerlendirmeye almamıza olanak sağlar. Elimizdeki verilerin neredeyse yarısı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gelmektedir. Bunlar arasında, Çayönü kazılarında ortaya çıkan 600'den fazla bireye ait bulgular ile Körtik Tepe kazılarında ulaşılan 450'den fazla birey ön plana çıkmaktadır. Orta Anadolu'daki Çatalhöyük yerleşmesinde ortaya çıkan 850'den fazla gömülü birey de Anadolu'nun dikkat çekici bulguları arasındadır. Ancak bu rakam, bin yıldan fazla (MÖ 7400–6200) bir iskan süresine sahip Çatalhöyük yerleşmesi için oldukça düşük bir rakamdır. Göller Bölgesi'nde konumlanan Bademağacı, Hacılar, Höyücek ve Kuruçay yerleşmelerinde, yaklaşık 70 bireye ait gömüt ortaya çıkarılmış, Marmara Havzası'nda bulunan çeşitli yerleşmelerde ise 170 gömüt bulunmuştur. Ege Bölgesi'nde şimdiye kadar yapılan çalışmalarda yalnızca bir gömüt bulunmuş olup, bu gömüt Ege Gübre alanında keşfedilmiştir.

Neolitik Dönemde Anadolu'da, bölgesel anlamda bazı benzerlikler taşıyan ancak arkeolojik araştırmalarla da kanıtlandığı üzere önemli farklılıklar gösteren çok çeşitli ölü gömme uygulamalarına rastlanmıştır. Kazı çalışmalarında bugüne kadar 2500'den fazla bireye ait gömüt ve insan kalıntısı tespit edilmişse de, bu rakam yerleşmelerin boyutu ve yaşayan tahmini insan sayısı düşünüldüğünde son derece azdır.

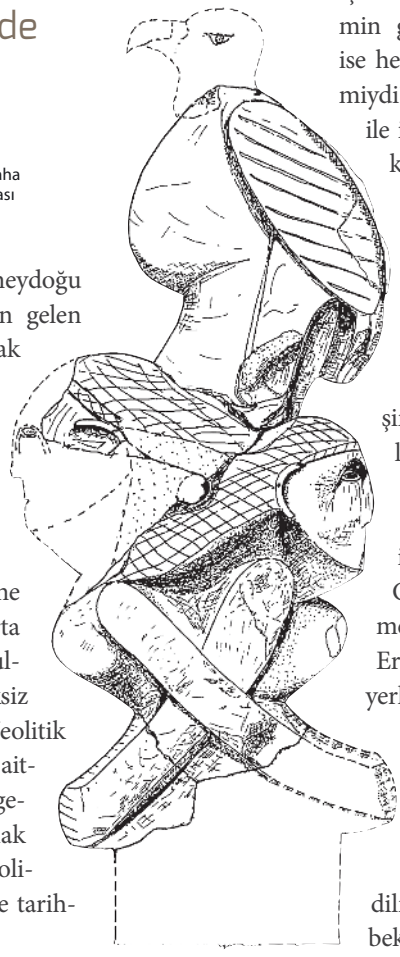

Nevalı Çori'de bulunan insan başı ve yırtıcı kuş heykeline ait çizim. Heykelin muhtemelen daha büyük, sütunlu bir kompozisyonun (totem) parçası olduğu düşünülmektedir. Şanlıurfa Müzesi

Kronolojik açıdan, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gelen bulguların çoğu Çanak Çömleksiz Neolitik A ve B (MÖ 9500-7500) dönemlerine tarihlenmektedir. Bununla birlikte, Geç Çanak Çömleksiz Neolitik (MÖ 7500-7000) ve Çanak Çömlekli Neolitik (MÖ 7000-6000) dönemlerine ait bulgular son derece azdır. Orta Anadolu Bölgesi'nden gelen bulguların çoğu Geç Çanak Çömleksiz Neolitik ve Çanak Çömlekli Neolitik (MÖ 7000-6000) dönemlerine aittir. Batı Anadolu Bölgesi'nden gelen bulgular ise, çoğunlukla Çanak Çömlekli Neolitik ve Erken Kalkolitik (MÖ 6000-5500) dönemlerine tarihlenmektedir.

Tüm Ölüler Nerede?

Şimdiye dek ortaya çıkan gömütlerin büyük çoğunluğu yerleşmeler içerisinde bulunmuştur. Bununla birlikte, yukarıda bahsi geçen tüm yerleşmelerde açığa çıkarılan gömüt/birey sayısı ile yerleşmede yaşadığı tahmin edilen kişi sayısı arasında bir orantısızlık olması dikkati çeker. Ölü bireylerin toplam sayısı, yerleşmede yaşadığı düşünülen tahmini nüfus ile örtüşmemektedir. Bulunan gömütler, ortaya çıkması beklenen ölü birey sayısının yalnızca küçük bir bölümüdür. Bu yerleşmelerde yaşamış bireylerin büyük çoğunluğuna öldüklerinde ne olduğu sorusu ise hala gizemini korumaktadır. Mezarlarda bulunanlar büyük olasılıkla, nüfusun yalnızca küçük bir kısmını oluşturan ve gömülmek için seçilmiş bireylerdi. Kimin gömülüp, kimin gömülmeyeceğini belirleyen kurallar ise henüz bilinmiyor. Bu bir statü meselesi miydi? Yoksa ölüm şekli, yeri veya zamanı ile ilgili bir durum muydu? Yerleşme sakinlerinin geri kalanı, yerleşme dışında henüz keşfedilmemiş mezarlıklarda gömülü olabilir mi? Yoksa arkeologlar tarafından tespit edilmesi mümkün olmayan ölü gömme adetleri ile mi gömülmüşlerdi?

Bu soruların yanıtını ararken, yerleşim yerlerinin dışında yer alan mezarlıkların varlığı da dikkate alınmalıdır. Örneğin Aktopraklık Höyük'te ölülerin, B yerleşmesi (100 metre doğuda) iskan edildiği sırada terk edilmiş olan C yerleşmesine gömüldüğünü görmekteyiz. Ilıpınar'da ise, Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik gömütlerinin çoğunun yerleşmenin eteklerindeki mesken bölgesi olmayan geniş alanlara gömüldüğünü görmekteyiz. Yerleşmelerin dışında, daha uzak noktalarda mezarların bulunup bulunmadığı ve bunların henüz keşfedilip keşfedilmediği sorusu ise hala yanıtlanmayı bekliyor.

Çayönü'nde ölü hediyeleri ile birlikte gömülmüş Neolitik Dönem mezarı. ©Çayönü Kazı Arşivi

Kafataslı Yapı, yalnızca insan kemikleri için ayrılmış bir depo binası değil, ritüel işlemlerinin de gerçekleştiği bir binaydı.

Tahmini nüfus ile gömülü bireylerin sayısı arasındaki dengesizlik için getirilebilecek bir diğer açıklama ise, bazı ölü gömme adetlerinden geriye somut arkeolojik kalıntılar kalmamış olma ihtimalidir. Örneğin, Çatalhöyük'teki duvar resimleri arasında yer alan bazı dikkat çekici sahnelerde, *hocker* (cenin) pozisyonunda betimlenmiş başsız insan figürlerinin karşısında ayakta durur biçimde betimlenmiş akbaba figürleri görülmektedir. Buradaki akbaba figürlerinin, cesedin organlarının çıkarılıp, yalnızca kemiklerinin bırakıldığı bir *excarnation* sahnesini canlandırıyor oldukları düşünülebilir. Ancak buradaki sahnenin pek gerçekçi olmadığına işaret eden birçok sebep görülmektedir: Öncelikle, adli araştırmalar bizlere toprağa gömülmemiş ve leşçil hayvanların erişimine açık bırakılmış cesetlerde başın en uzun süre dayanan insan vücudu parçası olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Çatalhöyük'te bulunan insan kemiği kalıntılarının herhangi bir hayvan tarafından kemirildiğine dair bir iz tespit edilmemiştir. Dahası, akbabaların normalden oldukça büyük bir beden ve aşırı derecede uzun kuyruk tüyleri ile stilize edilmiş betimlenme biçimi, Çatalhöyük'teki duvar resimlerinde yer alan gerçekçi üslupta resmedilmiş hayvan figürleri ile büyük bir tezat oluşturmaktadır. Akbaba figürlerinden bazılarının insan bacakları ile resmedilmiş oluşu da, bunların akbaba kılığına girmiş insan figürleri olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Dolayısıyla bu duvar resimlerinin, resimlerde yer alan akbabaların gerçek dünyadan ruhani dünyaya geçişte bir aracılık görevi gördüğü bir ritüeli resmediyor olabileceği düşüncesi ön plana çıkmaktadır. Nevalı Çori'de bulunan ve insan başlarını yakalayarak, onları bir başka dünyaya doğru yönlendirdikleri düşünülen kuş figürlerinden oluşan iki heykel de benzer

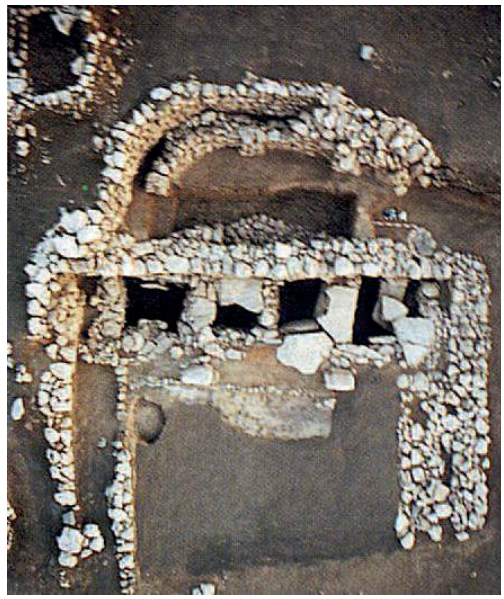

Çayönü, Kafataslı Yapı. ©Çayönü Kazı Arşivi

şekilde yorumlanmaktadır. Göbekli Tepe'deki D Yapısında yer alan 43 No.'lu dikilitaş üzerinde yer alan sahnede ise, oturan bir akbaba figürünün bir insan başı ile oynadığı görülmektedir. Bu sahne de yine aynı şekilde yorumlanabilmektedir.

Ölü Bedenlerin Parçalara Ayrılması veya Tahrip Edilmesi

Göbekli Tepe'de şimdiye dek yapılan kazılarda henüz insan gömütlerine rastlanmasa da, yapıları örten toprak dolgu içerisinde ve yakın çevrede parçalar halinde insan kemikleri bulunmuştur. Bunlar arasında yer alan insan kafatası parçaları üzerinde tespit edilen kesik izleri, kafa derisinin soyulması veya başın vücuttan ayrılması gibi uygulamaların gerçekleştirilmiş olabileceği şeklinde iddialara yol açmıştır.

Çayönü yerleşmesinin en önemli unsurlarından biri, "Kafataslı Yapı" olarak adlandırılan, Erken ve Orta Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemlerinde, yüzlerce yıl boyunca kullanım görmüş yapıdır. Aynı yerde defalarca yeniden inşa edilen bu yapı, kullanım süresi tamamlandığında bilinçli olarak yakılarak yok edilmiş ve

sonrasında üzeri toprakla örtülmüştür. Kafataslı Yapı'da yapılan kazılarda 450'den fazla bireye ait iskelet kalıntıları, özellikle de kafatasları ve uzun kemikler bulunmuştur. Kafataslı Yapı, yalnızca insan kemikleri için ayrılmış bir depo binası değil, ritüel işlemlerinin de gerçekleştiği bir binaydı: Başın gövdeden ayrılması, etin kemiklerden ayrılması gibi işlemlerin yanı sıra hayvan kurban etme törenleri de olasılıkla burada gerçekleştiriliyordu. Burada, yapının en erken evresinde, insan mezarları ile 12 bireye ait insan kemikleri ile dolu iki sığ çukur tespit edilmiştir. Bu çukurlardan sonraki evrenin başlarında, yapının kuzey kısmında üç yeraltı odası inşa edilmiş ve bu odalara kademeli olarak insan kalıntıları yerleştirilmiştir. Bu odalardan birinde birincil bir gömüt ve bütün kafatasları veya kalvarya (Latince *calvaria*; kafatasının üst bölümü) kemikleri ile 90 farklı bireye ait uzun kemikler bulunmuştur. Bu odaların üzeri daha sonraki evrelerde taş levhalarla kapatılmış ve üzerinde inşa edilen odalarda kafatası yerleştirme geleneği devam etmiştir. Kafataslı Yapı'nın en erken evresinde, doğu odasında, olasılıkla duvar boyunca uzanan bir rafa yerleştirilmiş 49 kafatası bulunmuştur. Kafataslarının çoğu üzerinde boyun omurunun korunduğu görülmektedir. Omur üzerindeki kesik izleri başların vücuttan kesilerek ayrıldığını göstermektedir. Üzerinde, olasılıkla kesme ve deriyi kemikten ayırma işlemleri sırasında oluşan kesik izleri tespit edilen parçalar halinde kafatası kemikleri de başın vücuttan ayrılması uygulamasına kanıt oluşturan buluntular arasındadır.

Yerleşmenin Kafataslı Yapı'dan daha erken evrelerinde, bazı ölülerin yerleşme içerisinde, ev tabanları altına veya açık alanlara gömüldüğü görülmektedir. Kafataslı Yapı'nın kullanım evresinde ise, yerleşme içerisinde yalnızca birkaç çocuk gömütünün yer aldığı ve bunların ikincil gömütler olduğu tespit edilmiştir. Kafataslı Yapı'nın kullanım süresi tamamlandıktan ve yapı toprak ile örtüldükten sonraki süreçte, ikincil gömüt geleneği durmuş ve bireyler birincil gömüt olarak, sağına veya soluna dönük biçimde *hocker* pozisyonunda, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda, hücre planlı yapıların tabanları altına gömülmüştür. Yerleşmenin en geç evresinde ise yerinde

Başın gövdeden ayrılması, etin kemiklerden ayrılması gibi işlemlerin yanı sıra hayvan kurban etme törenleri de olasılıkla Kafataslı Yapı içerisinde gerçekleştiriliyordu.

Aşıklı Höyük'te sağ tarafı üzerinde dar bir açıyla, *hocker* pozisyonunda bükük biçimde yerleştirilmiş yaklaşık 70 gömüt bulunmuştur. ©Aşıklı Höyük Kazı Arşivi

bulunan mezarların sayısı gittikçe azalmaktadır. Bununla birlikte, evlerin tabanı altına gömülü bireyler ile Kafataslı Yapı içerisine gömülü bireyler arasında kıyaslama yapıldığında, izotop oranlarında bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılık, bu iki gruptaki bireylerin farklı yiyecekler tükettiğine, dolayısıyla farklı sosyal gruplara mensup olduklarına ve bu grupların farklı gömüt alanlarına gömüldüğüne işaret eder.

Çayönü'nün 300 km güneybatısında konumlanan, Halaf Döneminin en büyük yerleşmelerinden biri olan, MÖ 6. binyıl ortalarında yerleşim görmüş Domuztepe'ye baktığımızda, ölü uygulamaları bakımından görünüşte benzer bir durum ile karşılaşırız. Domuztepe'de, yaklaşık 40 bireye ait, eklem yerlerinden ayrılarak parçalanmış kalıntılar içeren bir alan bulunmuştur. Ölüm Çukuru olarak adlandırılan bu çukurda ele geçen insan kemiklerinin kesildiğine ve hatta parçalara ayrıldığına dair izler bulunmuş ve bu kemiklerin sığır, koyun, keçi ve domuz kemikleri ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu kalıntıların cenaze törenleri sırasında düzenlendiği öne sürülen ve insan kurban etme veya ölülerin tüketilmesini içeren şölenler için kanıt oluşturup oluşturmadığı hala devam etmekte olan bir tartışma konusudur. Çayönü ve Domuztepe yerleşmelerinin her ikisi de, kendi kültürel çevreleri bünyesinde, mesken alanlarının dışında uygulandığı bilinen toplumsal cenaze ritüellerinin gerçekleştirildiği daha büyük alanlardır. Bununla birlikte, her iki yerleşme arasında çok önemli farklılıklar olduğu da görülmektedir: Çayönü'nde amaç büyük olasılıkla insan kemiklerini temizlemek ve depolamaktı, Domuztepe'de ise insan kemikleri, vücuttaki bozulma başlamadan kırılmış ve ciddi ölçüde parçalanmıştı. Dahası Domuztepe'nin Çayönü'nden yaklaşık 1500 yıl daha sonraya tarihlendiği ve buradaki bireylerin münferit bir olay sonucunda buraya gömüldüğü anlaşılmaktadır. Çayönü'ndeki Kafataslı Yapı ise, birkaç yüzyıl boyunca kullanım görmüştür.

Nevalı Çori'deki 2 no.lu evde bulunan, altına çakmaktaşından bir hançer yerleştirilmiş kafatası. ©H. Hauptmann, Nevalı Çori Kazı Arşivi

Göbekli Tepe'deki D Yapısında yer alan 43 No.'lu dikilitaş üzerinde, oturur halde betimlenmiş bir akbaba figürünün ellerinde bir insan başı tuttuğu görülmektedir. ©DAI, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

Sıvalı kafatasları üzerindeki yüz betimlemelerinin ölü bireyi mi yoksa hayali bir karakteri mi canlandırdığı bilinmemekle birlikte, bezemelerin cinsiyet ve yaş gibi özellikleri göstermiyor oluşu dikkat çekicidir.

Kafatası Kültü

Nevalı Çori'de evlerin tabanları altına veya evler arasındaki açıklık alanlara gömülü yaklaşık 40 adet inhümasyon (toprak altına gömme) mezar ile karşılaşmaktayız. Buradaki mezarların çoğunda, aralarında kafatasları ve uzun kemiklerin de olduğu ikincil gömütler tespit edilmiştir. Bir kafatasının altında bulunan çakmaktaşından yapılmış bir hançer, bu aletin kemiklerin deri ve organlardan ayrılması işleminde kullanıldığına işaret eden bir buluntu olarak yorumlanmıştır. Gömütlerden bazılarında kafataslarının vücuttan nasıl ayrıldığını gösteren izlere rastlanmıştır. Bu izler, yumuşak dokunun bozulmasının ar-

Hayali turna dansı canlandırması. ©John-Gordon Swogger, Çatalhöyük Araştırma Projesi

dından, olasılıkla gömme işleminden aylar veya yıllar sonra gömütün tekrar açıldığını ve kalvaryumun kafatasından ayrıldığını göstermektedir. Bu işlemin ardından geriye *in situ* halde alt çene kemiği kalmıştır. Kafatasını vücuttan ayırma uygulaması Yakın Doğu'daki çeşitli Neolitik Dönem yerleşmelerinde de görülmektedir. Pınarbaşı A yerleşmesinde bulunan başsız gömüt örneğinde de gördüğümüz gibi, bu uygulama Orta Anadolu'da en azından MÖ 9. binyıldan itibaren uygulanmaya başlamıştır. Tarihöncesi insanının dikkat ve tedbirini gösteren son derece ilgi çekici bir diğer unsur, Çatalhöyük'ün VIII. katmanında, güney alanında bulunan 6 No.lu evin içerisindeki F.492 No.lu gömüttür. Bu mezarda başsız iskeletin hemen üzerinde ahşap bir levha tespit edilmiştir. Levhanın ya cenaze sırasında ya da gömüt tekrar açılarak kafatasının çıkarıldığı sırada gömüte zarar vermemek amacı ile yerleştirildiği düşünülmektedir. Buradan yola çıkarak, daha geç bir tarihte kafatasını çıkarmak için tekrar açılacak olan gömütün, cenazenin gerçekleştirildiği sırada biliniyor olduğu ve başın konumunun bu şekilde yüzeyde işaretlendiği düşünülebilir.

Yakın Doğu'da görülen en dikkat çekici cenaze uygulamalarından biri de kafatasları üzerinde uygulanan çarpıcı yüz modelleridir. Bu tür uygulamaların örnekleri Suriye'de (Tell Ramad, Tell Aswad) ve İsrail'deki (Beisamun, Eriha, K'far Hahoresch, Nahal Hemar) birçok yerleşmede ve Ürdün'deki Ain Ghazal yerleşmesinde görülmektedir. Kafatası üzerindeki alçı sıvalı modellerde yer alan yüz betimlemelerinin ölü bireyi mi yoksa hayali bir karakteri mi canlandırdığı bilinmemekle birlikte, kafatasları üzerindeki bezemelerin cinsiyet ve yaş gibi özellikleri tamamen göz ardı ediyor olması da dikkat çekicidir. Dolayısıyla, sıvalı kafataslarının ne anlama geliyor olduğu ile ilgili önerilen geleneksel yorum, bunların ata kültü ile ilişkili olabileceğidir. Sıvalı kafataslarının kime veya kimlere uygulanacağı konusundaki kriterler arasında, ölü bireyin sosyal statüsü, ölüm biçimi veya zamanı, yaşamı boyunca meydana gelen özel durumlar gibi özelliklerin de önem taşıdığı düşünülebilir. Çatalhöyük ve Köşk Höyük'te görülen sıvalı kafatası uygulaması Orta Anadolu Bölgesi'nde Çanak Çömlekli Neolitik Döneme kadar uzanmaktadır. Köşk Höyük'te şimdiye kadar, evlerin tabanları

Kırkmızı kil sıvalı kafatası. Köşk Höyük. ©D. Johannes, Niğde Müzesi

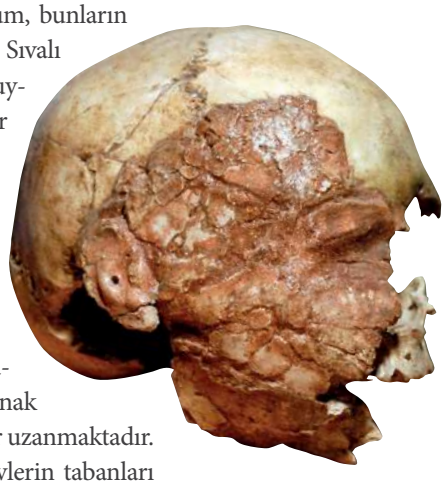

Çatalhöyük'te bir Neolitik Dönem mezarının çizim çalışması. ©Jason QUINLAN, Çatalhöyük Araştırma Projesi

Çatalhöyük'teki gömütlerin çoğu, evlerin tabanları veya platformlarının altında gömülü olarak bulunmuştur. Bu durum, yaşayanların ölüler ile sürekli bir iletişim halinde olduğuna işaret etmektedir.

altında tek veya gruplar halinde toplam 19 kafatası ele geçmiştir. Bunların birçoğunda kil ile yüz hatları canlandırılmış ve aşı boyası ile tüm yüz boyanmıştır. Kapalı göz izlenimini vermek için ise siyah çizgiler kullanılmıştır. Çatalhöyük'ün V. katmanında, güney alanda bulunan 42 No.lu evin kuzeydoğu platformunun altında, doğu-batı yönelimli, *hocker* pozisyonunda sol tarafı üzerine yatan bir yetişkin kadın gömütü bulunmuştur. Bu gömütün ilginç yanı, kadının kollarının göğsü önünde bükülü ve bir başka bireye ait, *gypsum* (alçı) ile kat kat sıvalı ve kırmızıya boyanmış bir kafatasını tutuyor olmasıdır. Bu kafatasının, mezardaki kadın ile birlikte gömülmeden önce uzun bir süre boyunca veya birçok etkinlik sırasında sergilendiği anlaşılmaktadır. Görünen o ki, Neolitik Dönem insanları bu uygulamayı toprağı kazarken tesadüfen bulduğu kafataslarını üzerinde uygulamıyordu. Bunlar, düşman veya kurbanlara ait ganimetler de değildi. Bu kafatasları topluluğun üyelerine aitti.

Başsız iskeletler ile Çatalhöyük'te bulunan kafatası, MÖ 6700 ile 6200 arasındaki bir döneme aittir. Köşk Höyük'teki kafatasları ve başsız bireyler de yine aynı döneme ve hatta daha öncesine tarihlenmektedir. Orta Anadolu'da bulunan üzeri bezemeli kafatasları, Levant ve Kuzey Suriye'deki Çanak Çömleksiz Neolitik B'ye tarihlenen sıvalı kafataslarından birkaç yüz yıl daha geç tarihli olduğundan, Çatalhöyük ve Köşk Höyük'te görülen bu uygulamaların Levant kökenli olup olmadığı ve aynı gelenekten gelip gelmediği veya kendilerine özgü gelenekler olup olmadığı tartışmalı bir konudur.

Ev İçi Gömütler

Evlerin içinde, tabanların altında veya evler arasındaki alanlarda yer alan gömütler yukarıda bahsi geçen yerleşmelerin çoğundan bilinmektedir. Körtik Tepe'de ölülerin yuvarlak planlı evlerin tabanı altına veya evler arasındaki alanlara, çok dar açılı *hocker* pozisyonunda gömüldüğü görülmektedir. Burada tespit edilen 455 bireyin üçte birine ait mezarlar, daha geç döneme ait müdahaleler nedeniyle tahrip olmuştur. Gömütlerin üçte ikisinde ölü hediyesi olarak mezara bırakılmış taş kaplar, havan ve havanelleri veya bileği taşları gibi objelerin yanı sıra takılar ele geçmiştir. Mezarlarda bulunan taş kapların çoğu tümlenebildiğinden, bunların cenaze sırasında kırıldığı anlaşılmaktadır.

Orta Anadolu'daki yerleşmelerde gömütlerin varlığı, Epipaleolitik Döneme tarihlenen Pınarbaşı A ve Boncuklu'dan da bilinmektedir. Bir Erken Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşmesi olan Aşıklı Höyük'te ise, sağ tarafı üzerinde dar bir açıyla bükük biçimde yerleştirilmiş yaklaşık 70 gömüt ortaya çıkmıştır.

Çatalhöyük'te yapılan kazılarda ortaya çıkan 850'den fazla gömüt, burasının bir yerleşme olduğu kadar mezarlık alanı da olabileceği izlenimini vermiştir. Buradaki örneklerin çoğunda, gömütler evlerin tabanları veya platformlarının altında gömülü olarak bulunmuştur. Bu durum, yaşayanların ölüler ile sürekli bir iletişim halinde olduğuna işaret etmektedir. Çöp yığınları ve avlular gibi ev dışındaki alanlarda ise çok daha az sayıda gömüt ortaya çıkmıştır. Çatalhöyük'te ortaya çıkan ev içi gömütlerin büyük çoğunluğunu (yaklaşık yüzde 60) çocuklar oluşturmaktadır. Cinsiyet dağılımına baktığımızda ise, cinsiyeti tespit edilebilen gömütler arasında kadın bireylerin erkeklerden yalnızca biraz daha fazla olduğunu görmekteyiz.

Çatalhöyük'teki yakın dönem kazılarında ortaya çıkarılan yaklaşık 100 konut birimi içerisinde 350'den fazla gömüt tespit edilmiştir. Evlerin yarısından fazlasında herhangi bir gömüte rastlanmazken, 15'inde yalnızca tek gömüt olduğu görülmüştür. Üç evde ise 20'den fazla bireye ait kalıntılar olduğu tespit edilmiştir. Çoklu gömütlerin bulunduğu evlerden biri olarak dikkati çeken, Kuzey Alanındaki 1 No.lu ev içerisinde 62 gömüt tespit edilmiştir. Bunların neredeyse yarısı, daha sonraki evredeki kazılar nedeniyle tahrip olmuştur. Dolayısıyla, belirli bir süre geçtikten sonra ölülerin anısı ve nerede olduklarının bilgisinin artık bir önem taşımadığı ve hatta unutulduğu söylenebilir. Çatalhöyük'teki belirli yapıların ölü gömme için tercih edilen alanlar haline geldiği açıkça görülmektedir. Diş morfolojisi analizleri, Çatalhöyük'teki herhangi bir ev içerisine gömülü bireylerin, diğer evlerde gömülü bireylere kıyasla daha yakın bir akrabalık ilişkisine sahip olmadığını göstermiştir. Kabaca söylemek gerekirse, Çatalhöyük'te ölülerin nereye gömüleceği konusunun, yalnızca biyolojik akrabalık kriterleri ile belirlenmediği söylenebilir. Aynı şekilde bir ev içerisine gömülü bireylerin o evin sakinleri olup olmadığını belirlemek de mümkün değildir. Bir yapının, genellikle 50-100 yıl arasında değişen kullanım süresinin tamamı boyunca gömütlerin yeri aşağı yukarı sabit kalmıştır. Buna göre, ocak ve fırınlar genellikle yapının güney kısmında yer alırken, gömütlerin neredeyse dörtte üçü yapının kuzey kısmında

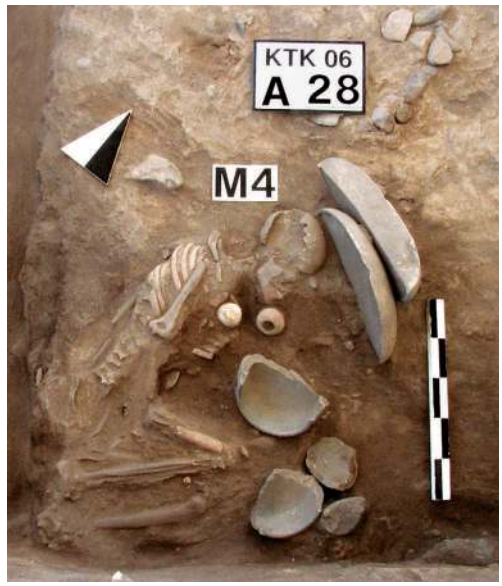

Körtik Tepe'de bulunan *hocker* pozisyonunda gömülmüş bireye, taş kaplar, havan ve havan elleri gibi ölü hediyeleri eşlik ediyor. ©Körtik Tepe Kazı Arşivi

yer almaktadır. Küçük çocukların genellikle evin girişi ile ocağın yakınında gömüldükleri görülür. Gömütlerin evlerin içindeki konumuna bakıldığında, başın genellikle odanın merkezine doğru yönlendirildiği görülmektedir. Tabanların altında yer alan çeşitli bebek gömütleri ile bir binanın dışında yer alan küçük bir gömüt grubu dışında, Orta Anadolu'da yer alan Tepecik Höyük'ün 6/5 No.lu Neolitik katmanında tespit edilen BB yapısı içinde, birçoğu ikincil gömüt olan yaklaşık 60 bireye ait kalıntılar bulunmuştur. Yine Tepecik Höyük'ün 4 No.lu katmanında tespit edilen bir diğer kolektif gömüt alanında 20 bireye ait kalıntılar bulunmuştur.

Körtik Tepe'de mezarların içine ölü hediyesi olarak bırakılmış çanak çömlek örnekleri. ©Th. Goldschmidt, Körtik Tepe Kazı Arşivi

Yenikapı Marmaray ve Metro Kurtarma Kazıları'nda ortaya çıkan Neolitik Döneme ait, üzeri ahşap plakalar ile kapatılmış mezar. ©İstanbul Arkeoloji Müzeleri Arşivi

Kuzeybatı Anadolu ve Orta Batı Anadolu

Kuzeybatıya doğru ilerlediğimizde, yerleşme içindeki gömütlerin farklı bir portre çizdiğini görürüz. Menteşe Höyüğü'nde bir evin tabanı altında bulunan bir gömüt hariç, Ilıpınar, Menteşe ve Barcın Höyük'teki ölülerin tamamı sağ veya sol tarafına yatmış biçimde *hocker* pozisyonunda, yerleşim yerinin yakın çevresinde gömülü olarak bulunmuştur. Gömütlerin duruşu veya yönü ile cinsiyet veya yaş arasında herhangi bir ilişki saptanamamıştır. Evler arasındaki yoğun yerleşim gören alanlarda veya terk edilmiş ev yığınlarında ise yalnızca küçük çocukların (çoğu yeni doğan) gömüldüğü görülmektedir. Ilıpınar'daki 48 gömüt arasından üçte ikiye yakını yetişkin olmayan bireylerden oluşurken, bunların çoğu bebek gömütleridir. Barcın Höyük ve Menteşe'de ise yetişkinlerin yetişkin olmayanlara oranı yarıya yakındır. Mezar hediyeleri ve takılar oldukça ender olup, çocuklar ve yeni doğanların mezarlarında hediyeler görülmez.

Yenikapı'da, nemli ortam nedeniyle bugünkü deniz seviyesinin metrelerce aşağısında korunagelmiş gömütler ile ilişkili ahşap yapılar bulunmuştur. İçerisine ölülerin yerleştirildiği bu yapıların, ahşap plakalar ile örtüldüğü belirlenmiştir. Yenikapı'daki 2 No.lu gömütün ayakları yakınında bulunan bir kap içerisinde, olasılıkla ikincil gömüt olan bir bebek gömütü tespit edilmiştir. Yenikapı'da *hocker* pozisyonundaki inhümasyon gömütlere ek olarak, kremasyon (ölü yakma) gömütlere dair bulgulara da rastlanmış, yanmış bedenlere ait kalıntıların kaplar içerisine yerleştirildiği tespit edilmiştir. Etrafa dağılmış çanak çömlek parçaları ve yanmış insan iskeleti parçalarının olduğu bir alanda ikinci bir kremasyon gömüt tipi görülmüştür. Bunun yanı sıra ayrıca, *in situ* halde kemikler ile dolu iki kremasyon çukuru ortaya çıkarılmıştır. MÖ 6. binyıl ortalarına tarihlenen bu kremasyon gömütler, Fikirtepe'deki gömütlerden daha geç tarihlidir.

Aktopraklık C alanında, terk edilmiş bir yerleşim alanında dağınık halde, *hocker* pozisyonunda gömülmüş 36 birey tespit edilmiştir. Bu gömütlerin baş veya ayak kısımlarına seramik kaplar yerleştirilmiş, bazı gömütlere ise taş keserler, kireçtaşı boncuklar ve mermer bilezikler konmuştur. Mezarların cinsiyet ve yaş dağılımına baktığımızda, bireylerin çoğunun yetişkinlerden oluştuğunu, az sayıda bebek ve çocuk olduğunu görmekteyiz. Aktopraklık A ile aynı döneme tarihlenen, 100 metre uzaklıktaki Aktopraklık B yerleşmesinde de avlu olduğu anlaşılan bir alanda bir grup gömüt ile tek bir kafatası bulunmuştur.

Batı Anadolu'da, Ege Gübre'de bulunan tek bir gömüt dışında, Ege Denizi'nin etrafındaki yerleşmelerde (örn. Çukuriçi Höyük, Dedecik- Heybelitepe, Ulucak, Yeşilova) henüz Neolitik Döneme ait gömütler ortaya çıkmamıştır. Yerleşme içinde veya yakın çevresinde sıklıkla mezarlara rastlanan Kuzeybatı Anadolu'daki Doğu Marmara bölgesinin aksine bu bölgede gömütlerin ortaya çıkmaması, Anadolu Neolitiğinde çok çeşitli ölü uygulamalarının olduğuna işaret eder.

Ölü Gömme Geleneklerinde Çeşitlilik

Anadolu'da şimdiye dek bilinen Neolitik Dönem mezarları, tahmin edilen Neolitik nüfusun yalnızca küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Ölülerin büyük çoğunluğuna ne olduğu sorusu ise hala aydınlatılmayı beklemektedir. Gömütlerin yerleşme içerisindeki yeri bile, yerleşmeden yerleşmeye, bölgeden bölgeye büyük çeşitlilik gösterir. Yüzlerce bireye ait insan kemiklerini saklamak için inşa edilmiş yapılar haricinde, ölülerin yalnızca belirli evlerin tabanları ve platformları altına, evler arasındaki açıklık alanlara veya yerleşim yerinin yakın çevresine gömüldüğü örnekler de görülmektedir. Çoğunlukla *hocker* pozisyonunda yerleştirilmiş birincil gömütlere ek olarak, gömütlerin açılarak kafataslarının bedenden ayrılması gibi geniş çeşitlilikte ölü uygulamaları ve ikincil gömüt uygulamaları da görülmektedir. Gömütlerin defin işleminden ileri bir tarihte açılarak, kafatasının bedenden ayrılması yolu ile elde edilen kafataslarının, yeniden toprağa gömülmeden önce bir süre boyunca sergilendiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamanın dışında, insan bedenlerinin veya kemiklerinin kesilmesi; organların ve etin kemiklerden ayrılması ve kemiklerin saklanması gibi uygulamalar da görülmektedir. Neolitik Dönem mezarlarının çoğunda ölü eşyalarına rastlanmazken, bazılarının ise takı veya ölü hediyeleri ile gömüldüğü görülmektedir. Gömütlerden bazılarında bilinçli olarak parçalanmış objelere rastlanmaktadır. Farklı ölü uygulamaları, bazı durumlarda yaş ve cinsiyet gibi özellikler ile açıklanabilir ancak incelediğimiz bu yerleşmelerdeki gömütler arasında görülen farklılıklarda ne gibi kriterlerin değerlendirildiği henüz belirsizdir.

Sonuç olarak, Neolitikleşme sürecinin başlangıç bölgesi olarak tanımladığımız Neolitik çekirdek alanında, son derece geniş çeşitliliğe sahip ölü gömme geleneklerinin uygulandığı görülmektedir. Çayönü'ndeki Kafataslı Yapı örneğine baktığımızda, MÖ 9.-8. binyılda yaşamış bu toplulukların ölü gömme geleneklerinin, toplumsal bağları güçlendirme odaklı olduğunu söyleyebiliriz. MÖ 7.-6. binyıllara gelindiğinde, büyük yerleşmelerin çöküşü ve Neolitik yaşam tarzının küçük kasaba ve köyler halinde yayılımı ile birlikte, ölü gömme geleneklerindeki bu çeşitliliğin azaldığını ve daha standartlaştırılmış uygulamaların, özellikle de birincil ölü gömme uygulamasının baskın hale geldiğini görmekteyiz.

Bursa, Aktopraklık Höyük, Kalkolitik Dönem yerleşimlerinden birinde, köyün merkezindeki avluda bulunan çok sayıdaki iskeletlerden biri. ©Yusuf Aslan, Aktopraklık Höyük Kazı Arşivi

Michelle BONOGOFSKY

NEOLİTİK KAFATASI KÜLTÜ

İsrail'deki Beisamoun yerleşmesinden bir sıvalı kafatası.

Ölülerle İç İçe Yaşamak

Filistin, Suriye, İsrail, Ürdün ve Türkiye'de bulunan 11 ayrı yerleşmede bugüne kadar yapılan kazılarda, yetişkin kadın ve erkek ile çocuk bireylere ait sıvalı kafatasları ortaya çıkmıştır.

Filistin, Suriye, İsrail, Ürdün ve Türkiye'de bulunan 11 ayrı yerleşmede bugüne kadar yapılan kazılarda, yetişkin kadın ve erkek ile çocuk bireylere ait sıvalı kafatasları ortaya çıkarılmıştır. Sıvalı kafatasları, çoğunlukla evlerini ve kült yapılarını ölülerinin mezarları üzerine inşa ederek onları kendilerine yakın tutmak isteyen, Levant ve Anadolu'nun Neolitik Dönem sakinleri tarafından özenle işlenmişlerdi. Kafatası kültü uygulamalarının göstergeleri arasında; bütün halde bulunan iskeletler, başsız iskeletler ve tek olarak veya Köşk Höyük'te olduğu gibi grup halinde bulunan kafatasları yer almaktadır. Bazı örneklerde, ölü gömme işleminden belirli bir süre sonra, bedenin çürüme sürecinin tamamlanmasının ardından, ölünün altına gömüldüğü ev tabanında, tam ölünün başının üzerine gelen noktada bir delik açılarak, kafatasının veya bazen yalnızca kraniumun (kafatası kubbesi; altçene hariç kafatası kemiği) çıkarıldığı görülmektedir. Örneklerini Ürdün'deki 'Ain Ghazal yerleşmesi ile Çatalhöyük'te gördüğümüz üzere, ev tabanında açılan bu delikler sonradan alçı ile kapatılmıştır. Bazı durumlarda bebeklik döneminde *in vivo* (canlı iken) olarak yapılan kafatası modifikasyonları ile şekillendirildiği anlaşılan kafataslarının, evler ve kült yapıları içerisinde veya avlu tabanları üzerinde gruplar halinde sergilenerek, yaşayanlarla bir arada tutulduğu görülmektedir.

Sergilenmek üzere seçilen kafatasları ve kraniumların alçı, marn, zift, kolajen, deniz kabuğu gibi malzemelerin kullanımını içeren çeşitli uygulamalara tabi tutulduğu ve elde edilen yüzeyler üzerinde yüz hatları ile göz, burun, ağız ve kulak gibi yüz detaylarının yeniden oluşturulması amacıyla boya uygulandığı görülmektedir. Altçene kemiği olmayan kranium kemiklerinde, alçı ile çene modellemesi yapıldığı görülmektedir. 1950'li yıllarda Filistin'deki Eriha yerleşmesinde bulunan alçı ile modellenmiş 12 kafatasının 9'unda bu şekilde alçı ile çene görüntüsü verildiği saptanmıştır. Suriye'deki Tell Ramad'da bulunan sıvalı kafataslarının da aralarında bulunduğu bazı örneklerde, alçı ile boyun modellemesi yapıldığı da görülmektedir. Kafatasları ve kraniumlar üzerine sıvanan alçının genellikle kırmızımsı renkte bir boya ile cilalandığı görülür. Yuval Goren ve ekibi tarafından yapılan bir araştırmada, bu işlemde kullanılan kil ve yanmış kireç sıvası bünyesinde parçalanmış kalsit kristallerine rastlanmıştır. Bu minerallerin, gün ışığında bakıldığında kafatasları ve kraniumlara parlak bir görünüm vereceği öne sürülmüştür. Bazı örneklerde, siyah boya ile kafatası kemeri üzerine uygulanan şerit ve çizgiler halindeki bezemelerin yüzdeki kıllar ve kirpikleri temsil ettiği veya kapalı göz izlenimini verdiği düşünülmektedir. Uygulanan bezemelerde yerleştirme ve tür bakımından göze çarpan bir istisna, İsrail'deki Nahal Hemar Mağarası'nda bulunan örneklerdir. Burada ortaya çıkan kafataslarında, bitkisel ve hayvansal kolajenden oluşan bir malzeme kullanılarak kafatası kemeri üzerinde fileye benzer bir modelleme oluşturulmuştur. Bu işlem yüze uygulanmamakla birlikte, bazı örneklerde hiçbir yüz modellemesi yapılmaması da dikkati çekmektedir. Farklı bölgelerde farklı uygulamalar görülmekle birlikte, her ikisi de Orta Anadolu'da konumlanan Köşk Höyük ve Çatalhöyük yerleşmelerinde görüldüğü üzere, bazen aynı yerleşme içerisinde birbirinden farklı işlemler uygulandığı da görülür.

Levant ve Anadolu'da ortaya çıkan sıvalı kafataslarının tümünün, kranium ve altçene kemiğinin her ikisini de içeren bütün kafatasları olmadığını görürüz ancak bu buluntuların tamamı arkeologlar tarafından genel bir çerçeve içerisinde "sıvalı kafatasları" veya "modellenmiş kafatasları" olarak adlandırılmaktadır. MÖ 8400-7500

Eriha'da bulunan sıvalı kafatası üzerinde göz, burun, ağız ve kulak gibi yüz detayları canlandırılmış.

Sıvalı kafatasları yerleşmelerde, evlerin tabanları altına gömülü veya kült binaları içine yerleştirilmiş olarak, bazen tek bazen ise sayısı 2 ila 15 arasında değişen gruplar halinde bulunmuştur.

arasında yerleşim görmüş Boncuklu Höyük'te ortaya çıkan örneklerde de görüldüğü üzere, kafatası ve kraniumlardan bazılarına yalnızca boyama işlemi yapılmıştır. Bununla birlikte, Levant ve Anadolu'daki Neolitik Dönem yerleşmelerinde ortaya çıkan, bedenden ayrılmış bu kafataslarının büyük çoğunluğuna alçılama, bezeme, boyama gibi işlemler uygulanmadan sade bir şekilde bırakıldığı görülmektedir. İsrail'deki Kfar Hahoresh yerleşmesinde bulunan, üzerinde bir delik yer alan kafatası örneğinden anlaşıldığı üzere, farklı kafatası uygulamaları da mevcuttur. Bedenin çürüme sürecinin tamamlanmasının ardından, mezar açılarak kafatası ve kraniumun iskeletten ayrılması, her yaştan kadın, erken ve çocuk bedenlerinde uygulanan bir işlemdi. Bu işlemin bilinen ilk örneği ise Orta Anadolu'da konumlanan ve Epipaleolitik Döneme (MÖ yaklaşık 16.159-15.071) tarihlenen Pınarbaşı kaya sığınağıdır. Levant ve Anadolu'da yer alan 11 ayrı yerleşmede yapılan kazılarda bugüne kadar yalnızca 93 sıvalı kafatası ve kranium ortaya çıksa da, bunlar tüm dikkatleri üzerine toplayan; arkeologlar, antropologlar ve birçok farklı alandan akademisyenler tarafından uzunca tartışılan ve derinlemesine incelenen buluntular olmuştur.

Neolitik Dönem yerleşmeleri ve kült alanlarında yapılan kazılarda ortaya çıkan sıvalı kafatasları ya tekil olarak ya da gruplar halinde, iskeletlerden ayrı olarak bulunmuşlardır. Cinsiyet ayrımı yapmaya yardımcı pelvis (leğen) kemiğinin bulunmayışı ve kafatasları üzerindeki işçiliğe gösterilen özen gibi unsurlar, akademisyenlerin daha ilk başlarda, kuru insan kafatasları üzerine yüz detayları modelleme uygulamasının kısmen ata kültü ile bağlantılı olabileceğini düşünmesine yol açmıştır. Bazı antropolog ve arkeologlar, sıvalı kafataslarının yaşlıları ve topluluk liderlerini temsil eden dişsiz adamlara ait olabileceğini öne sürmüştür. Bu düşünceden yola çıkan diğer akademisyenler ise, nispeten genç yaştaki erkeklerin dişlerinin çekilerek, bu kişilerin yaşlılık döneminde öldükleri izleniminin verilmeye çalışıldığını, böylelikle Neolitik Dönem topluluklarında yaşlılara duyulan saygı ile erkeklere verilen önemin ön plana çıkarılmasının hedeflendiğini öne sürmüşlerdir.

Bununla birlikte, kafatasları üzerinde yapılan bilimsel analizler, bunların kafatası kültü ile ilişkili olduğu yorumu ile çelişen sonuçlar vermiştir. Kemik incelemeleri, DNA analizleri ve/veya bilgisayarlı tomografi (CT) taramaları gibi çeşitli bilimsel yöntemlerden yararlanarak kafatası buluntularını inceleyen Michelle Bonogofsky, yaptığı bilimsel analizlerin yanı sıra kazılarda çekilen fotoğraflar ile kafatası ve kraniumların ait olduğu bireylerin yaş ve cinsiyetlerinin belirlenmesi ve diş yapılarının incelenmesi gibi konularda kullanılan farklı teknikleri de detaylı olarak incelemiştir. Bonogofsky, yaptığı incelemeler sonucunda kafataslarının tümünün erkek bireylere

Eriha'da bulunan bu sıvalı kranium örneğinde, deniz kabukları ile göz görüntüsü verildiği görülüyor.

ait olmadığını ve hatta kafatasları arasında çocuk sahibi olacak yaşa gelmemiş bireylerin de bulunduğunu, dolayısıyla bu kişilerin biyolojik atalar olamayacağını belirlemiştir. Modellenmiş kafataslarının ve hatta bezemesiz, düz kafataslarının da birçoğu kadın ve çocuklara aittir. Ayrıca bireyin ölümünden sonraki bir tarihte bilinçli olarak dişlerin söküldüğüne dair herhangi bir kanıt yoktur. Kafataslarının yarısından fazlasının dişlerinin ölümden sonra da korunduğu görülmektedir. Kafatası ve kraniumların bazılarında dişlerin bulunmaması durumu; kafataslarının büyük ölçüde hasar görmüş olması, eksik bölümlerinin bulunması veya alçının diş bölgesinin üzerini kapatıyor olması gibi faktörlerle açıklanabilir. Ayrıca, tek köklü ön dişlerin, onları yerinde tutan bağ dokuları çürüdüğünde düşeceği ve kafatasına uygulanan yoğun işlemler sırasında dişlerin dökülebileceği de önemli ihtimaller arasındadır. Son olarak, Eriha'da ortaya çıkan 10 adet sıvalı kafatasından 7'sinde yirmi yaş dişlerinin hiç çıkmadığı görülmektedir. Bu durum, bu 7 bireyin birbiriyle genetik olarak akraba olabileceği anlamına gelmektedir.

Tüm bu veriler, kafatası ve kraniumların iskeletten ayrılarak bezenmesi uygulamasının, yetişkin kadın ve erkekler ile çocuk kafataslarının özel bir işleme tabi tutulmasını içeren karmaşık ölü gömme geleneklerinin bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Bu çalışmaların ardından, bazı arkeolog ve antropologlar kafataslarını modelleyerek saklama geleneğinin, toplumsal birlik oluşturmak ve grup bütünlüğünü sağlamlaştırmak amacı ile düzenlenen bir kamusal etkinlik olabileceği görüşünü öne sürmüştür. Bazıları ise, bebeklik döneminde kafatasının bağlanması yolu ile gerçekleştirilen *in vivo* kafatası modifikasyonu geleneğinin, grupsal kimliğin bir göstergesi olarak belirli bir yere gömülme hakkı sağlamış olabileceği ve buradaki sıvalı ve sıvasız kafataslarının bu kişilerin mekana erişimini sağlayan göstergeler olabileceği yönündeki eski görüşleri savunmaktadır. Tüm bu farklı görüşlerin haricinde, bireysel ilişkiler ve ölüm sırasında oluşabilecek durumların, hangi kafataslarının bu özel işlemlere tabi tutulacağı konusunda rol oynadığını savunan akademisyenler de vardır.

Levant bölgesinde bugüne kadar yapılan kazı çalışmalarında, Çanak Çömleksiz Neolitik B Dönemine (MÖ yaklaşık 8500-6900) tarihlenen 9 yerleşmede, yetişkin kadın ve erkekler ile çocuklara ait toplam 78 modellenmiş kafatası bulunmuştur. Bu yerleşmeler arasında Eriha, Tell

Ürdün'deki Ain Ghazal yerleşmesinde bulunan alçı ile oluşturulmuş yüz detayı. ©Osama Shukir Muhammed Amin FRCP (Glasg)

Eriha'dan sıvalı kafatası. Eriha'da bulunan 10 sıvalı kafatası örneği arasında kranium ve altçene kemiği ile bir bütün olan tek kafatası örneği.

Sağda: İsrail'deki Yiftahel yerleşmesinde bulunan yüz detayları belirgin bir sıvalı kafatası.

Ramad, Beisamoun, Nahal Hemar, 'Ain Ghazal, Kfar Hahoresh, Tell Aswad, Yiftahel ve Abu Sawwan yer almaktadır. Erken Neolitik Döneme tarihlenen bu kafataslarının tümünün, ya tek olarak ya da sayısı en fazla 15 olmak üzere gruplar halinde, yerleşme içerisinde birçok farklı yere yerleştirildikleri görülmektedir. Terk edilmiş ve aynı yerde tekrar inşa edilmiş bir evde, bir evin önodasının alçı tabanı altında, bir mağarada, çukurlarda, alçı tabanlar altında, geleneksel mimari ile ilişkili olmayan alçı tabanlar üzerinde ve defin amacı ile kullanılan alanlardaki çukurlar gibi birçok farklı yerde sıvalı kafatasları bulunmuştur. Bazı örneklerde, sıvalı kafataslarının bezemesiz, düz kafatasları veya boyalı kafatasları ile bir arada tutulduğu da görülmektedir. Bazı ender örneklerde ise, yalnızca sıvalı yüzün gömüldüğü, bu yüzün ait olduğu kafatası veya kraniumun ise bulunmadığı görülmüştür. Kafatası gruplarının doğrudan bebek gömütleri altına yerleştirildiği örnekler de görülmüştür. Eriha ve 'Ain Ghazal yerleşmelerinin her ikisinde de, yangın geçirmiş evlerin tabanlarında sıvalı kafataslarına rastlanmıştır. Buradaki kafatasları, insan ve hayan kalıntılarının yanı sıra taşlar, çökmüş tuğlalar ve yanmış ahşap kalıntıları ile çevrili olarak bulunmuştur. Levant'ta, sıvalı kafatasları ile birlikte mezar hediyesi olarak yorumlanabilecek objelere ender olarak rastlanırken, Suriye'deki Tell Ramad yerleşmesinde sıvalı kafatasları yanında heykelcik parçaları ve kil toplar bulunmuştur. Levant'taki bu Erken Neolitik örneklerine ek olarak yakın zamanda, Irak'ta, Geç Neolitik Döneme, MÖ yaklaşık 5000'e tarihlenen Arpachiyah yerleşmesinde, üzerine bir tür kil sürülmüş bir kranium bulunduğuna dair veriler ortaya çıkmıştır. Bu buluntu, kafatası modelleme geleneğinin coğrafi ve zamansal sınırlarını genişletmesi bakımından son derece önemli bir gelişmedir.

İsrail'deki Kfar Hahoresh'te bulunan sıvalı kafatası.

Anadolu'da ise, Orta Anadolu Bölgesi'nde yer alan iki Neolitik Dönem yerleşmesinde, Köşk Höyük ve Çatalhöyük'te toplam 15 sıvalı kafatası ortaya çıkmıştır. MÖ yaklaşık 6000-5200 yılları arasında yerleşim görmüş Köşk Höyük'te Uğur Silistreli tarafından başlatılan ve Aliye Öztan ve Niğde Müzesi tarafından devam ettirilen kazılarda yetişkin kadın ve erkekler ile Geç Neolitik tabakasında bulunan bir çocuğa ait toplam 13 sıvalı kafatası bulunmuştur. Köşk Höyük'te 1985 yılında, bir taban altında yer alan basit bir toprak çukur içerisinde bulunan sıvalı çocuk kafatası, Anadolu'da bulunan ilk sıvalı çocuk kafatası örneği olma özelliğini taşır. Dönemin kazı başkanı Uğur Silistreli, kesin bir ifade kullanmamakla birlikte, çocuk kafatasının bedeninin de mevcut olduğunu, bunun yanı sıra ölü hediyesi olarak bırakılmış bir veya iki kase ile obsidyen ve kemikten yapılmış aletler ve silahlar da bulunduğunu belirtmiştir. Köşk Höyük'te bulunan diğer 12 kafatası ve kafatası parçalarının 3'ünün yetişkin

kadınlara, 4'ünün yetişkin erkeklere ait olduğu tespit edilmiş, 5'inin ise cinsiyeti belirlenememiştir. Kafatasları, ya tek olarak ya da 2'li veya 5'li gruplar halinde olmak üzere birçok farklı kombinasyon halinde, yerleşme içerisindeki tamamı domestik mimari ile ilişkili noktalarda bulunmuştur. Buluntu yerleri arasında kerpiç bir mimari döşeme üzeri veya alçı tabanlar üzeri gibi noktalar yer almaktadır. Tahribat evresine tarihlenen bir taban da buluntu yerleri arasındadır. Kafatasları ile birlikte boynuz parçaları, hayvan kemikleri, seramik parçaları, obsidyen, taş, kül ve kömür gibi çeşitli buluntular da ele geçmiştir. İçerisinde her biri 5'er kafatası içeren iki ayrı kafatası grubu ortaya çıkan bir ev özellikle dikkati çekmektedir. Bu gruplardan birinde, kerpiçten bir döşeme üzerine yerleştirilmiş 5 sıvalı kafatası yanında boncuk ve kemik aletlere rastlanırken, diğerinde alçı taban üzerinde yer alan 2'si sıvalı, 3'ü düz 5 kafatasının yanında üç kap ile küçük bir figürin bulunmuştur.

Bu kafatasları üzerinde uygulanan işlemlerin yanı sıra kafatasları ve modellemeler üzerinde tespit edilen patolojiler, modifikasyonlar ve işaretlerin yerleri ile kafataslarına eşlik eden objeler bir arada değerlendirildiğinde, Köşk Höyük'teki bireylere hem ölüm öncesinde, hem de ölüm sonrasında uygulanan işlemler ve bu işlemlerin fonksiyonları hakkında çeşitli çıkarımlarda bulunabiliriz.

2'si modellenmiş, 1'i düz 3 yetişkin kadın kafatası üzerinde kemiğin içeri girmesi şeklinde meydana gelen kafatası kırığı tespit edilmiş, ayrıca bunların iyileşmiş kırıklar olduğu belirlenmiştir. Kafataslarının üçünde de, her biri sağ tarafta tespit edilen yaralanmalar, kadınların sağ elini kullanan bir saldırgandan kaçtıkları sırada aldıkları darbe nedeniyle yaralandıklarına işaret eder. Bu kafataslarından en az biri, alçı üzerinde tespit edilen ince çizgiler ve izlerden anlaşıldığı üzere, kamıştan yapılmış bir hasır üzerine konmuş veya hasıra sarılmıştır. Benzer izler, demir eksikliği nedeniyle anemiye maruz kalmış genç bir yetişkin erkek kafatası üzerine uygulanan alçıda da tespit edilmiştir.

Ölü gömme işleminden belirli bir süre sonra, bedenin çürüme sürecinin tamamlanmasının ardından, ölünün altına gömüldüğü ev tabanında, tam ölünün başının üzerine gelen noktada bir delik açılarak, kafatası veya bazen yalnızca kranium, iskeletten ayrılarak çıkarılır.

Fransa-Suriye işbirliğinde, Fransa Dışişleri Bakanlığı tarafından Prof. Danielle Stordeur başkanlığında yürütülen Tell Aswad Kazıları kapsamında El Kowm-Mureybet adlı arkeolojik alanda yürütülen kazılarda bulunan bir grup sıvalı kafatası. ©L. Dugué

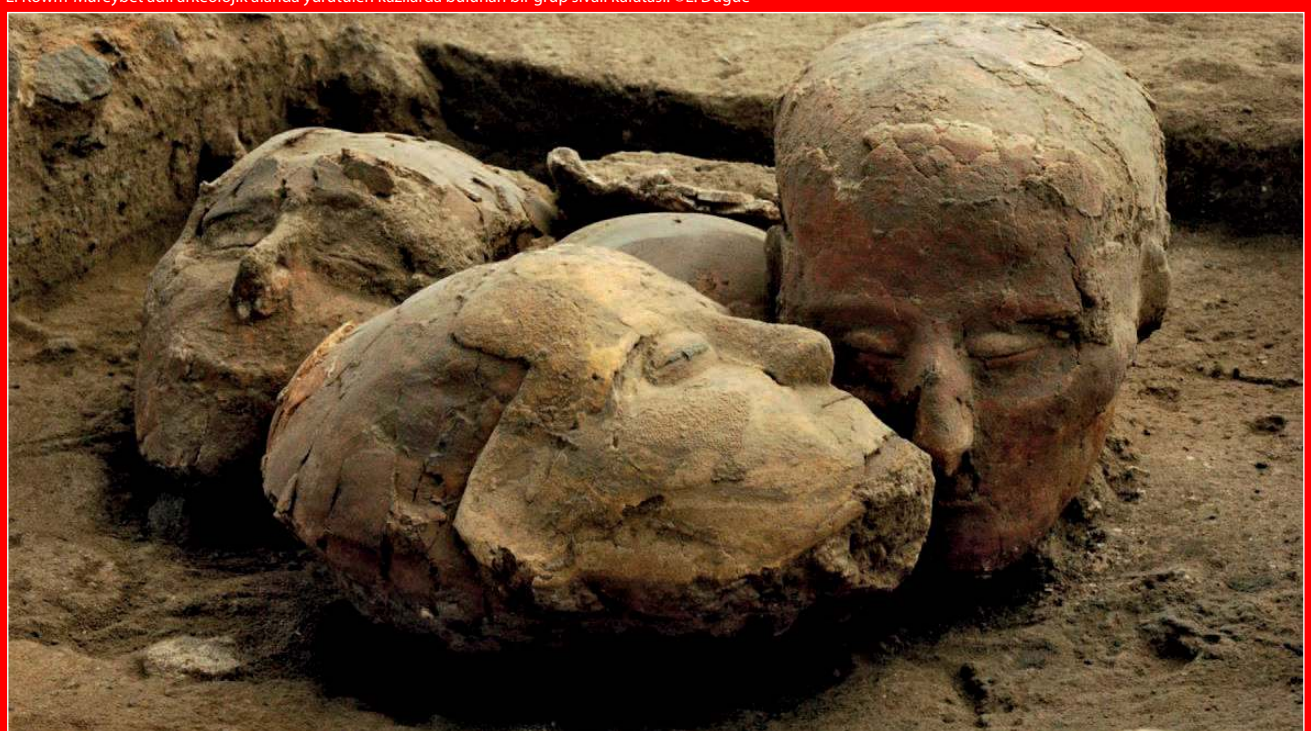

Neolitik Dönemde, Levant ve Anadolu'da ortaya çıkan, iskeletlerden ayrılarak çeşitli işlemlere tabi tutulan kafatası ve kranium örnekleri, son derece kapsamlı ve karmaşık ölü gömme geleneklerine işaret eder.

Solda ve sağda: Köşk Höyük'te bulunan sıvalı kafatasları. Niğde Müzesi.

Genç bir diğer yetişkin erkeğe ait sıvalı kafatası üzerinde yapılan incelemeler, bireyin kemiksi bir dokudan oluşan tehlikesiz bir kemik tümörüne sahip olduğunu, bununla birlikte hiçbir dişinin korunmadığını, azıdişleri ve küçük azıdişlerinin ise kafatasının kök kısmında, alçı modellemenin içerisinde kaldığını göstermiştir. Bir diğer genç yetişkin bireye ait kafatasında küçük bir kısmı mevcut olan altçene kemiğinin açısı, kafatasının bireyin ölüm zamanı yakınlarında kesildiğine, kesme işlemi sonrasında açığa çıkan altçene kemiğinin kenarlarının ise henüz bilinmeyen nedenler ile cilalandığına işaret eder.

1960'lı yıllarda James Mellaart tarafından yürütülen kazılarda, bedenlerinden ayrılmış kafatasları ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazıları aşıboyası ile boyanarak bezenmiş, bazıları ise bezemesiz, düz kafataslarıdır. Ancak, yakın dönemde Ian Hodder tarafından yürütülen kazılarda bulunan sıvalı kafatasları, Çatalhöyük'ün Anadolu'da sıvalı kafatasları bulunan ikinci bir yerleşme haline gelmesini sağlamıştır. MÖ yaklaşık 7100-6000 arasında yerleşim görmüş Çatalhöyük'te ortaya çıkan bu iki sıvalı kafatası, yetişkin kadın bireylere aittir; bunlardan biri bütün halde olup, diğeri ise yalnızca altçene kemiğinden oluşmaktadır. Bütün halde bulunan sıvalı kafatası, 50 yaşından büyük bir yetişkin kadın mezarının içinde bulunmuştur. Kadın, kafatasının yüz kısmını göğsüne değecek şekilde tutmaktadır. Mezarda ayrıca 5 adet boncuk bulunmuş olup, gömütün yalnızca santimetrelerce yukarısında yenidoğan bebeğe ait bir kranium ele geçmiştir. Atık yığınlarından oluşan bir toprak tabakası içerisine açılan bir çukura gömülmüş bu mezarın üzerinde ise, MÖ yaklaşık 7000'e tarihli bir ev yükselmektedir. Çatalhöyük'te bulunan ve yaşça büyük bir diğer yetişkin kadına ait olan boyalı ve kısmen sıvalı altçene kemiği, bir yapı kapama tabakasına ait toprak dolgu (yapılar terk edilirken, yapı tabanına çeşitli objeler yerleştirilir, ardından toprak ile örtülür, daha sonra toprak düzlenerek aynı yerde yeni bir yapı inşa edilirdi) içerisinde bulunmuştur. Yapılan incelemelerde altçenenin ait olduğu kadın bireyin yaşam süresi sırasında arka dişlerini kaybettiği ve ciddi bir temporomandibular (altçeneye ait) eklem bozukluğuna maruz kaldığı anlaşılmıştır.

Levant bölgesinde çok sayıda kranium ve kafatasının mezarlardan çıkarılarak, çeşitli işlemlere tabi tutulduğunu; Çatalhöyük'te ve Köşk Höyük'te, dolayısıyla Anadolu'da ise bu işlemlerin genellikle, kraniumlardan çok kafataslarına uygulandığını görüyoruz. Bununla birlikte, Köşk Höyük de dahil olmak üzere Yakın Doğu'da yer alan Neolitik yerleşmelerinin aksine, Çatalhöyük'te gruplar halinde sergilenen kafatası ve kraniumlara rastlamamaktayız. Aksine, yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere, Çatalhöyük'te daha çok, birincil gömütler ile ilişkili, tekil örneklere rastlanmıştır. Bunun yanı sıra, yukarıdaki sıvalı ve boyalı altçene kemiği örneğinde de görüldüğü üzere, çöp yığınları ile yapı kapama işlemleri sırasında gömülen yapıları örten toprak dolgu içerisinde de çeşitli kafatası ve kranium parçalarına rastlanmıştır.

Levant ve Anadolu'da ortaya çıkan Neolitik Döneme ait

sıvalı kafataslarının kimi zaman sergilendiklerini, kimi zaman ise yaşayanlardan gizlendiklerini görmekteyiz. Kafataslarının yaşayanlardan gizlenmesinin birçok nedeni olabilir. Örneğin, Melanezya'da yapılan etnografik incelemelerde, modellenmiş kafatasları üzerinde kırmızı ve siyah boya ile hem gerçekçi hem de karikatür özellikleri taşıyan yüz detayları işlendiği görülmektedir. Kafataslarının yerleşme içerisindeki yerleri ve yeniden gömülme biçimleri, kafatasları üzerindeki detayların ölülere ait bireysel özellikler taşıdığını gösterir. Kafataslarının, ölü kişinin belirli bir özelliği veya niteliğini öne çıkaracak biçimde modellendiği ve bezendiği, böylelikle ölü bireyin anısının yaşayanlar arasında canlı tutulduğu anlaşılmaktadır.

Neolitik Dönemde, Levant ve Anadolu'da yetişkin ve çocuklara ait kafatası ve kraniumlar üzerinde uygulanan bu özel işlemler, yerleşme içerisindeki farklı buluntu noktaları ve içerisinde bulundukları kontekstler, bunların doğurganlık veya apotropaik (kötü güçlere karşı koruyucu) gibi özellikler taşıma, temel atma ritüelleri sırasında gömülen ritüel nesneleri olma veya ölen kişileri hatırlatma gibi birçok farklı işleve sahip olabileceğini göstermektedir. Elimizdeki tüm bu veriler bir bütün olarak incelendiğinde, Yakın Doğu Neolitiğinde, yetişkin kadın, erkek ve çocuk kafatasları ve kraniumlarının toplanmasını, modellenmesini, sergilenmesini ve yeniden yerleştirilmesini içeren kapsamlı bir ölü gömme ritüeli ile karşı karşıya olduğumuz anlaşılmaktadır.

Makalede incelediğimiz sıvalı, boyalı ve düz kafataslarına ek olarak, Güneybatı Anadolu'da konumlanan, MÖ yaklaşık 9600-8000 arası kullanım gören Erken Neolitik kült merkezi Göbekli Tepe'de elde edilen yeni bulgular, yeni bir tür kafatası uygulaması ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Göbekli Tepe'de Klaus Schmidt tarafından yürütülen kazılar sırasında, alanın farklı bölümlerinde yer alan üç ayrı yapıyı örten toprak dolgu içerisinde toplam 7 adet modifikasyon geçirmiş kafatası ortaya çıkmıştır. Parçalı halde bulunan iki yetişkine ait kafatası ile bir yetişkine ait kranium üzerinde, ölüm sonrasında taş aletler ile yapıldığı anlaşılan, kabaca işlenmiş ve derince kazınmış çizgiler tespit edilmiştir. Ayrıca, kırmızı aşı boyası içerisinde bulunmuş bir kafatası parçası üzerinde bir delik saptanmıştır. Alman Arkeoloji Enstitüsünden araştırmacı Julia Gresky ve çalışma ekibi, kafatası kemerinin sol üst kısmında bulunan bu deliğin yeri ile kafatası üzerindeki kısmen dikey çizgilerin, kafatasının bir ip ile bağlanarak asılmış olabileceğine işaret ettiğini öne sürmüştür. Gresky ve ekibi, bu tür bir kafatası modifikasyonunun Göbekli Tepe'de uygulanan belirli aktiviteler ile ilişkili olabileceğini ve Anadolu ve Levant bölgelerinin Erken Neolitik Dönem sakinlerinin ölüm ile başa çıkmak ve ölülerinin kafataslarını sergilemek için izlemiş olabilecekleri bir diğer yöntem olabileceğini dile getirmektedir.

İsrail'deki Nahal Hemar Mağarası'nda bulunan bu örnekte, modellenmiş kafatasının arka kısmında bitkisel ve hayvansal kolajen kullanılarak fileye benzer bir görüntü oluşturulmuş.

Çatalhöyük'te bir evin platformu altında bulunan doğu-batı yönelimli, *hocker* pozisyonunda sol tarafı üzerine yatırılmış yetişkin kadın gömütü ve kadının kolları arasında tuttuğu bir başka bireye ait sıvalı kafatası. Fotoğraf: ©Çatalhöyük Araştırma Projesi İllüstrasyon: ©Ece Zeber

Ur Kraliyet Mezarlığı'nda ortaya çıkan, Kraliçe Puabi'ye ait, kraliçenin iskeleti ile birlikte *in situ* durumda kafasına takılı halde bulunan altın, lapis lazuli ve kırmızımsı akik boncuklarla süslü başlık.

Ayşe Tuba ÖKSE

ESKİ ÖNASYA'DA ÖLÜM ALGISI VE ÖLÜ RİTÜELLERİ

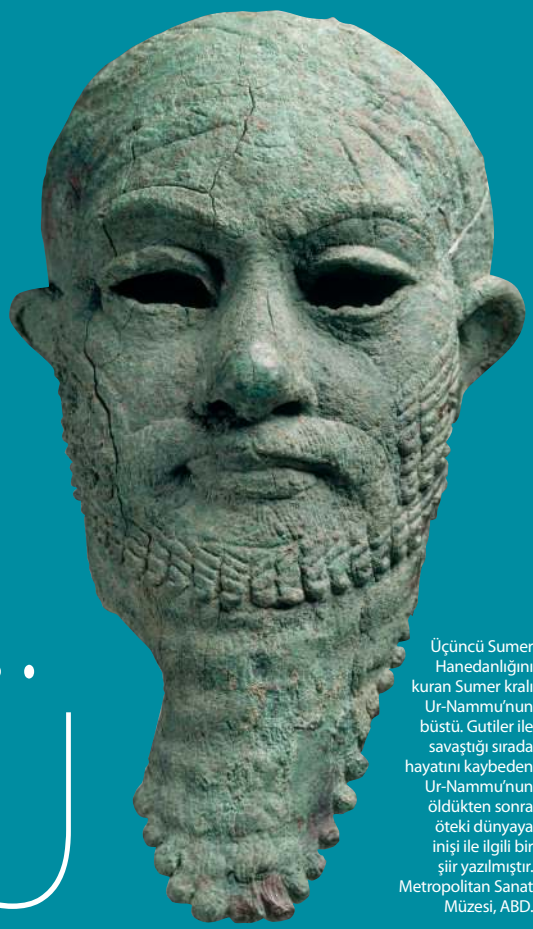

Üçüncü Sumer Hanedanlığını kuran Sumer kralı Ur-Nammu'nun büstü. Gutiler ile savaştığı sırada hayatını kaybeden Ur-Nammu'nun öldükten sonra öteki dünyaya inişi ile ilgili bir şiir yazılmıştır. Metropolitan Sanat Müzesi, ABD.

Canlıların biyolojik fonksiyonların durması, sonra bedenin bakterilerin etkisi altında ayrışarak doğaya karışması insanlık tarihinin başlarından beri açıklanması güç fenomenler oluşturmuştur. Sigmund Freud'a göre belirli bir tavır veya olay ile onun psikolojik bileşenleri arasında ilgi kuran kitlesel psikoloji, toplumun yapısı ile etkileşim içindedir. Bu bağlamda mitolojik dünya görüşü dış dünyaya yansıtılmış psikolojik süreçlerdir ve dinsel fenomenler de kitle psikolojisinin bir parçasıdır.

Ölüm korkusu, korunmaya ilişkin çözümlerin geliştirilmesine neden olur. Yaşamı yitirme, yakınları yitirme, yok olma ve bilinmezlik, güneş ve bereket tanrıları ile yeniden yaşam bulmaya yönelik olarak önceden belirlenen, tekrarlanan, simgesel anlamlar taşıyan çeşitli tapınmalar ve törenler içeren toplumsal davranışlardır.

Her canlı bedenin bu şekilde sonlanmasından korkan insanların yarattığı öyküler, ölülerin ruhlarının yeraltı dünyasındaki yaşamlarına ve bitkilerin mevsimlere göre gösterdiği yaşam döngüsü ile hayvanların her sonbaharda yuvalarına çekilmesi

Gre Virike (Şanlıurfa/Birecik) MÖ 3. binde kullanılan ritüel yapıların canlandırması. Resim: Atilla Engin

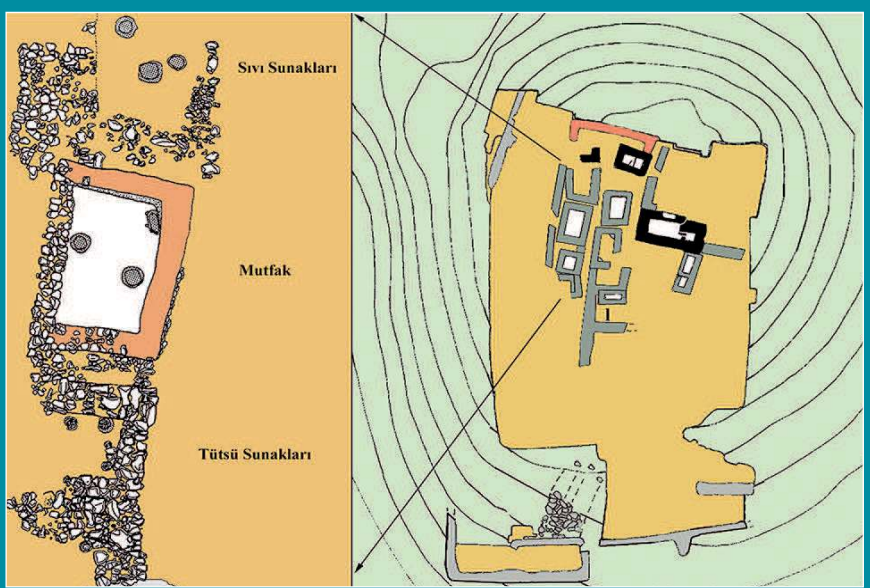

Gre Virike (Şanlıurfa/Birecik) MÖ 25-21. yüzyıllarda kullanılmış oda mezar kompleksleri. Düzenleme: A. Tuba Ökse

Her canlı bedenin ölüm ile sonlanmasından korkan insanların yarattığı öyküler, ölülerin ruhlarının yeraltı dünyasındaki yaşamlarına ve bitkilerin mevsimlere göre gösterdiği yaşam döngüsü ile hayvanların her sonbaharda yuvalarına çekilmesi ve baharda yavrulamasından oluşan yaşam döngüsüne odaklanır.

ve baharda yavrulamasından oluşan yaşam döngüsüne odaklanır. Sonbaharda ağaçların kış uykusuna geçmesi ve ilkbaharda topraktan tohumların filizlenmesi ve bitki dünyasının yeni bir yaşama başlaması, Savaş Tanrıçası *INANNA/Ištar*'ın kardeşi ve eşi olan Mezopotamya Bereket Tanrısı *DUMUZI/Tammuz*'un Yeraltı Tanrıçası *Ereškigal*'in hükmettiği yeraltı dünyasına iniş öyküsünü yaratır. Tanrının yeraltına inmesiyle bitkilerin büyümesi durur ve hayvanlar çiftleşmez olur. Tanrı *Ea, Tammuz*'un yılın yarısında dünyaya dönmesini ve *Ištar* ile birleşerek doğanın yeniden canlanmasını sağlar. Mezopotamya takviminde yılın ilk ayı olan *Nisannu* ayının dördüncü günü – 21 Mart ekinoksu – düzenlenen *akītu* bayramları da bu dirilişin kutlanmasıdır. Erken Sumer Kralı Urnammu'nun yeraltına inişini anlatan metne göre, ölüler yeraltı dünyasında pis su ve acı yiyecekle beslenmektedirler. Bu nedenle Eski Önasya'da ölü bakımının büyük bölümünü mezarlara belirli aralıklarla su ve yiyecek bırakılması oluşturmuştur. Kralların öteki dünyada tanrılar ile aynı sofrada yemek yediğine inanılmış, kral mezarlarına bırakılması gereken sunuların listeleri yapılmıştır.

Evlat edinmeyle ilgili çeşitli çivi yazılı tabletlere göre, Eski Önasya'da çocukları olmayan ya da çok çocuğu olmayan aileler kimsesiz çocukları evlat edinerek büyütürdü. Bu sayede kendileri öldükten sonra bedenlerinin olması gerektiği biçimde gömülmesi ve belirli aralıklarla mezarlarına yiyecek ve su verme görevini yerine getirecek varisleri olurdu. Bu inanç, Eski Önasya'da evlat edinmeyi teşvik etmesi bakımından sosyal dayanışmaya önemli katkı sağlamış görünmektedir.

Eski Mezopotamya'da Gılgamış ve Enkidu'nun ölüler ülkesine iniş öyküsünde yer alan diyalog, ölü bakımına verilen önemi vurgular:

"*Bir oğlu olanı gördün mü?*" "*Gördüm*" "*Nasıldı?*" "*Duvara çakılı ahşap askıda acı içinde ağlıyor*"

"*İki oğlu olanı gördün mü?*" "*Gördüm*" "*Nasıldı?*" "*Kerpiç üzerinde ekmek yiyor*"

"*Üç oğlu olanı gördün mü?*" "*Gördüm*" "*Nasıldı?*" "*Bir kırbadan su içiyor*"

"*Dört oğlu olanı gördün mü?*" "*Gördüm*" "*Nasıldı?*" "*Yüreği, boyunduruğa bağlayacak dört eşeği olan adam gibi sevinçli*"

"*Beş oğlu olanı gördün mü?*" "*Gördüm*" "*Nasıldı?*" "*Bir katip gibi durmadan saraya giriyor*"

"*Altı oğlu olanı gördün mü?*" "*Gördüm*" "*Nasıldı?*" "*Karasaban sahibi gibi neşeli*"

"*Yedi oğlu olanı gördün mü?*" "*Gördüm*" "*Nasıldı?*" "*Tanrıların yanında tahtta oturup yargı kararlarını dinliyor*".

"*Cesedi kırda bırakılmış olanı gördün mü?*" "*Gördüm*" "*Nasıldı?*" "*Onun ruhu yeraltı dünyasında uyumuyor*"

"*Ruhuyla kimsenin ilgilenmediğini gördün mü?*" "*Gördüm*" "*Nasıldı?*" "*Onun besini hayvanlara yedirilen tencere kazıntısı ve sokağa atılan yemek artıkları*"

Ölü Bakımı - *Kispum*

Cesedin toprağa gömülmesi en eski çağlardan itibaren uygulanan bir adettir. Arkeolojik izleri günümüze ulaşan cenaze ritüellerinin ilk örnekleri *Neandertal* insanı tarafından Zagros Dağları'nda yer alan Şanidar Mağarası'nda yaklaşık 100.000/110.000 yıl öncesinde uygulanmıştır. Bir çukura gömülmüş insan kemiklerinin içinde bulunduğu toprakta yoğun çiçek polenlerine rastlanması, insanların ölülerini gömerken uyguladığı ritüel törenlerin ilk arkeolojik belgelerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Ölünün yakılıp küllerinin gömülmesi uygulaması Anadolu'da MÖ 3. binyıl ortalarında ortaya çıkar. Boğazköy'de ele geçen, Hitit krallarının

Gre Virike (Şanlıurfa/Birecik) MÖ 3. binde kullanılan ritüel yapıların yeniden düzenlenmesi. Düzenleme: A. Tuba Ökse

Zagros Dağları'nda yer alan Şanidar Mağarası'nda yaklaşık 100.000/110.000 yıl öncesine tarihlenen Neandertal gömütü.

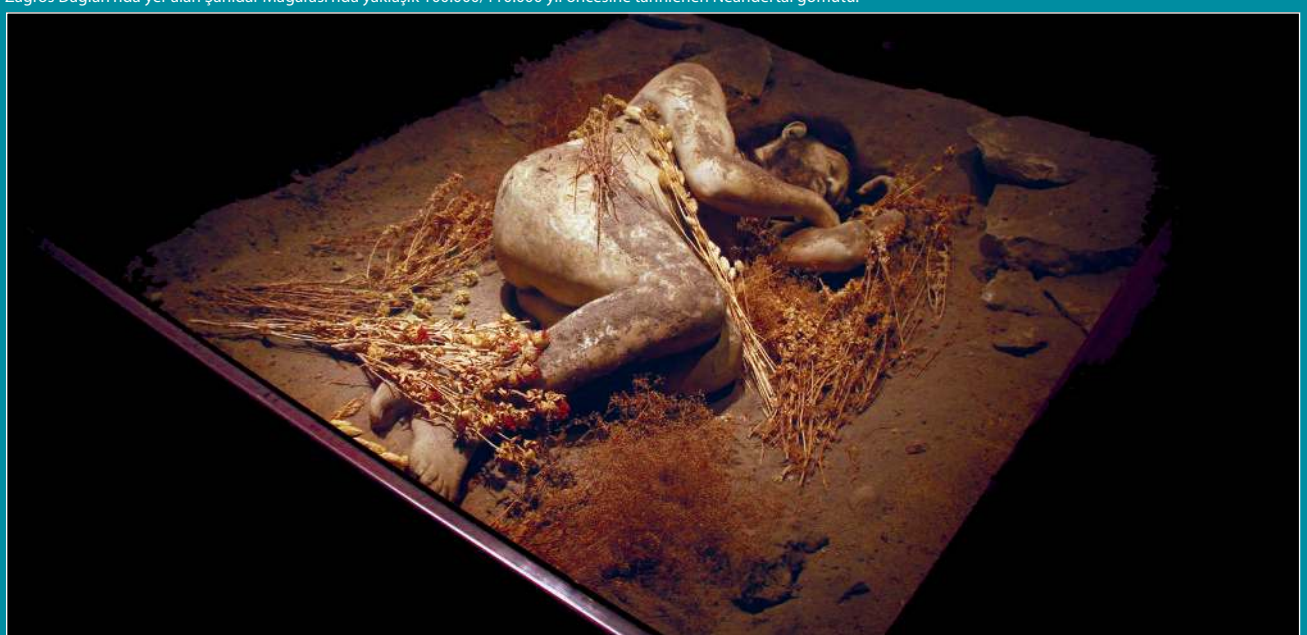

cenaze törenlerini anlatan metinlerde bu gömme tarzının ayrıntıları verilmiştir. Törenlerde 14 gün boyunca yapılması kesin kurallarla önceden belirlenen ritüeller, toplumsal birliktelik içerisinde, pek çok görevli tarafından 100'ün üzerinde hayvan kurban edilerek, bol yiyecek ve her çeşit malzeme kullanılarak uygulanmıştır. Metindeki anlatıma göre kral veya kraliçe tanrı olunca büyükler onun için ağlamaya başlamış, hemen bir sığır kurban edilmiş ve ruhu için de şarapla içki kurbanı sunulmuştur. Aynı günün akşamında bir keçi kesilmiş, ceset bir araba ile bir çadıra götürülmüş, burada kanlı kurban ve içki kurbanı yapılmıştır. Ertesi gün cenaze yakılmış, ihtiyar kadınlar kızgın ateşi şarapla söndürmüş ve ateşten kemik kalıntılarını toplayarak bunları içi yağ dolu çömleklere batırdıktan sonra kemikleri kumaşa sarmış ve "Taş Ev"e yerleştirmiştir. Burada bahsi geçen "Taş Ev" için Boğazköy Yazılıkaya C odası ve çeşitli anıtsal mezar odaları önerilmiştir.

Doğa olaylarına atfedilen kutsallıktan yararlanma, açlık ve kıtlıktan korunma ve ölüme karşı yeniden yaşam bulma umudu doğrultusunda, toplumsal ritüellerin toplumsal örgütlenme içerisinde, çok emek ve çok malzeme harcanarak, benzer biçim ve yönlendirmeler yapılarak ortak ritüel alanları inşa edilmiştir.

Gre Virike (Şanlıurfa/Birecik) Batı oda mezar kompleksinde sıvı sunu alanı ve açık mutfak alanı. ©Gre Virike Kazı Arşivi, 1999.

Ölünün yakılıp küllerinin gömülmesi uygulaması Anadolu'da MÖ 3. binyıl ortalarında ortaya çıkar. Boğazköy'de ele geçen, Hitit krallarının cenaze törenlerini anlatan metinlerde bu gömme tarzının ayrıntıları verilmiştir.

Karkamış'ın kuzeyinde yer alan Gre Virike'de yürütülen kazılarda açığa çıkan kerpiç teras ile üzerine inşa edilen üç oda mezar ile bunlara bitişik odacıkların ölü sunuları için kullanıldığı belirlenmiştir. "Oda Mezar" sunuların konulduğu bir anıt mezar; sunuların bırakılması için mezarların yanına veya üzerine inşa edilen mekanlardan oluşan mezar kompleksleri, ölü ruhuna yapılan sunuların konması için inşa edilen "Kırın Ölü Sunu Evi" olarak nitelenmiştir. Gre Virike'nin güneyindeki Fırat Vadisi boyunca kuş uçumu 18-20 km aralıklarda yer alan benzeri mezar tapınakları, kuzeyden güneye doğru Jerablus

Gre Virike (Şanlıurfa/Birecik) Doğu oda mezar kompleksinde sunaklı mekan ve sıvalı libasyon çukurları. ©Gre Virike Kazı Arşivi, 2000.

Gre Virike (Şanlıurfa/Birecik) Batı oda mezar komplekslerinde tütsü çukurları bulunan küçük mekan. ©Gre Virike Kazı Arşivi, 2000.

Gece Kraliçesi veya Burney Kabartması olarak bilinen pişmiş toprak plaka üzerinde betimlenen çıplak, kanatlı, kuş pençelerine sahip tanrıça figürünün Ereşkigal, İştar veya Lilith olduğu düşünülmektedir. MÖ 19.-18. yüzyıllar, Eski Babil Dönemi, British Museum, Londra.

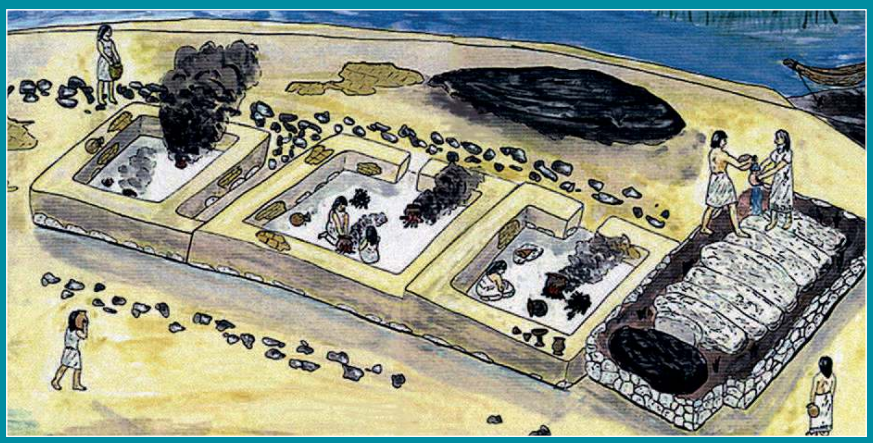

Gre Virike (Şanlıurfa/Birecik) MÖ 25-21. yüzyıllarda kullanılmış oda mezar komplekslerinde uygulanan ritüellerin canlandırması. Resim: Atilla Engin

Tahtani, Tell Ahmar ve Tell Banat olarak sıralanmaktadır. Ortalama bir saatlik yürüyüşle düz alanda 5 km mesafenin kat edilebileceği temel alındığında, bu mezar tapınaklarının çevrelerindeki kırsal yerleşimlerden 2 saatlik yürüyüşle ulaşılabilir olduğu, yerel halkın kullandığı kırsal ritüel alanları olarak bilinçli konumlandırıldığı anlaşılır.

Ölü ruhunun rahat etmesi için onlara düzenli aralıklarla su verilmesi için mezarlara "Libasyon Sunakları" inşa edilmiş, "Libasyon Çukurları" açılmıştır. Gre Virike'de mezarların yanına kazılan çukurlar içerisine yerleştirilmiş dibi kırılmış çömlekler libasyon sunakları olarak nitelenmektedir. Günümüzde mezar ziyaretleri sırasında ölünün ruhu "rahat etsin" diye mezarlara su dökülmesi, bu geleneğin sürdüğünün göstergesidir.

Eski Önasya'da mezarların yakınlarına açılan çukurlara, gömme sırasında ve sonrasında belirli aralıklarla yiyecek bırakılmış, mezarların yanına açılan çukurlara anma törenleri sırasında kurban edilen hayvanların bir parçası bırakılmıştır. Ölü gömme ve anma törenleri sırasında yenen toplu yemek, ölüler ile canlıların katıldıkları bir ortak yemektir. Mezarlara ve mezar dışındaki mekanlara bırakılan pişmiş toprak kaplar ölü yemeği ile ilişkilidir. Mezarların girişlerinde ve çevrelerinde bulunan kül katmanlarında hayvan kemikleri ile kap parçaları bulunan alanlar ile çeşitli mezarlıklarda açığa çıkartılan mutfaklar, ölü yemeği hazırlama alanlarıdır. Gre Virike'de mezarların yanındaki küllü çukurlar içerisine yerleştirilmiş çömlekler ölü mutfağı olarak nitelenmektedir. Mezarlara bırakılan çok sayıda tabak ve bardak cenazeye katılanların bıraktığı sunu kapları olmalıdır. Günümüzde cenaze evinde ve okumalarda ölünün "ruhuna gitsin" diye yemek verilmesi, helva kavrulması veya lokma dökülmesi, bu geleneklerin devamıdır.

Eski Önasya'da ölü ruhunun ve tanrıların yeryüzüne gelerek tören yemeklerine katılmalarını sağlamak için de cenaze ve ölü anma törenlerinde hoş kokulu ağaç kabukları (tütsü) yakılır. İştar'ın yeraltına inişini konu alan edebi metinde ruhlar tütsü kokusu ile yeryüzüne çağrılır, tütsü, su ya da bira ile söndürülerek, ruhlar ve hayaletler yeraltına geri gönderilir. Gre Virike'de mezarların yanına kazılan küçük çukurlar içerisinde bulunan karbonlaşmış dal parçaları nedeniyle bu çukurlar tütsü sunakları olarak nitelenmektedir. Günümüzde de, bazı yörelerde kötü ruhların ve cinlerin uzak tutulması ve ölüyü rahatsız etmesinin önlenmesi amacıyla cenaze evde bekletilirken yanında ışık, mum veya tütsü yakılır.

Tatıka'da (Şırnak/Güçlükonak) MÖ 29-26. yüzyıllarda kullanılan üç evreli mekanın duvarına yerleştirilen bebek mezarı. ©Tatıka Kazı Arşivi, 2013.

Gre Virike (Şanlıurfa/Birecik) J9 kuyu mezarı içine üç çocuk gömülmüştür. ©Gre Virike Kazı Arşivi, 1999.

Yeniden Yaşam Bulma İsteği ve Ölü Ruhundan Yararlanma

Mezara tahıl veya tohum serpme geleneği, bitkilerin her yıl sonbaharda yapraklarını dökmesi ve tohumların toprağa atılması ile tohumun ve doğanın ölmesi ve bu tohumun ilkbaharda yeni bir bitkiye can vermesi, dolayısı ile doğanın canlanması inancına bağlıdır. İnsan da ölünce toprağa düşen bir tohum gibi yeni bir yaşama başlayacaktır. Mısır'da mezarlara Osiris'in kil ve tahıldan yapılan figürinleri bırakılmış ve bu tohumların köklenmesi ile Osiris'in, dolayısı ile ölünün dirildiğine inanılmıştır.

"Ölünün adının anılması" cenaze sırasında ve sonrasında ölünün hatırlanmasına ilişkin törenlerdir. Eski Önasya'da insanların ölüme değil, sonbaharda ölen ve ilkbaharda dirilen tanrıların sembolize ettikleri yeni bir yaşama gidecekleri inancı doğrultusunda her yıl ölü ve bereket kültü çerçevesinde yas törenleri ve şenlikler düzenlenip tanrılar ve ölü ruhları için sunular yapılmış, tören yemekleri yenmiştir. Mezopotamya takviminde güneşin yaz gün dönümü ile ekinoks doğrultuları arasındaki zaman mesafesinin ortasına rastlayan *Abu(m)* ayında (temmuz/ağustos) kutlanan Hasat bayramı, ürünün hasat edildiği, tohumların toprağa ekildiği mevsime rastlar. Ölülerin de tıpkı bir tohum gibi toprağa gömülmesi nedeniyle bu bayramda ölü ritüelleri de yapılır.

Yukarı Dicle Havzası'nda yer alan Tatıka'da üst örgüsü bulunmayan taş temeller ölü kültü uygulamaları kapsamında kullanılmış mimari açığa çıkmıştır. Duvar taşları arasına ya da dış veya iç yüzeylerine mezarlar yerleştirilmiştir. Bunların aynı plan ve boyutta üç mekana ait duvarların üst üste inşa edilmesi ve çevreledikleri mekanın buluntusuz kil ile doldurulmuş olması, "ritüel kirlilik" nedeniyle kapatılan ve üzerine tekrar yenisi inşa edilen tapınakları çağrıştırır. Tatıka'daki yapılar 21 Haziran gün doğumuna yönelik yerleştirilmiştir. Bu gün, güneş tanrısı *UTU/Shamash*'ın yeryüzünü en uzun süre aydınlattığı, aydınlığın karanlığı, yaşamın ölümü yendiği gündür.

Eski Önasya inancına göre ölü beden gömülmezse ve sunular yapılmazsa ölü ruhunun bedenden ayrılıp "Ölüler Ülkesi"ne gidemeyip acı çekeceği ve hortlak olarak varislerini rahatsız edeceği inancından duyulan korkuya karşılık alınan önlemler ölü bakımıdır. Bakımı ihmal edilmeyen ölü ruhlarının tanrıların yakınında olduğuna ilişkin inanç, ölü atalarının iyi bakılan ruhlarının tanrılarla iletişim içinde olmalarından yararlanılarak onlar aracılığı ile tanrılara dilek sunmaya dönüşür. Ölürken acı çekme, ölenin acı çekmesi, ruhun huzursuz olması ve cezalandırılma korkusu siyasi olarak da kullanılmıştır. Bir Orta Assur *kudurru*su üzerinde yer alan *"Cesedi gömülemesin, ruhu atalarının ruhuna kavuşamasın"* içerikli beddua ile eski Önasya krallarının düşmanlarının atalarının ruhlarının acı çekmesini sağlamak amacıyla mezarlarını yağmalaması, psikolojik savaş uygulamalarıdır.

Tatıka (Şırnak/Güçlükonak) MÖ 29-26. yüzyıllarda kullanılan kesme taş blok çevrili mekan duvarına yaslandırılan bir taş sandık ve bir çömlek mezar. ©Tatıka Kazı Arşivi, 2013.

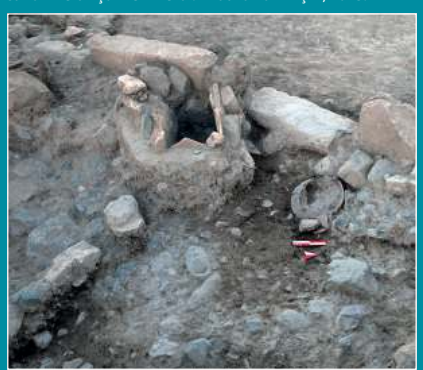

Tatıka (Şırnak/Güçlükonak) kazı alanı. Yaz gündönümünde güneşin doğuş noktası yerleştirilmiştir. ©Tatıka Kazı Arşivi, 2017.

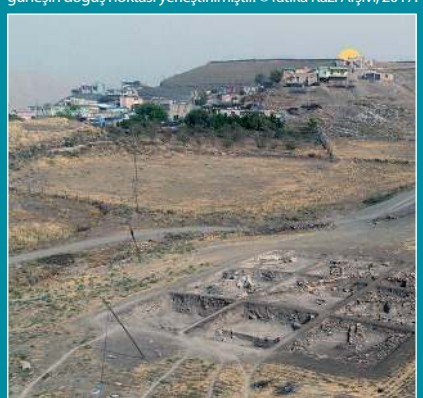

Tatıka (Şırnak/Güçlükonak) MÖ 29-26. yüzyıllarda kullanılan mezar yapıları. ©Tatıka Kazı Arşivi, 2013.

HİTİT

Ölü Gömme Geleneklerinin Yerel Anadolu Kökenleri

ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİNDE DEVAMLILIK

Pınar DURGUN

Ölüleri yerleşme dışında yer alan mezarlık alanlara gömme geleneği Anadolu'da ilk olarak Geç Kalkolitik Çağda ortaya çıkmıştır. Aradan geçen binlerce yıla ve değişen dini inançlara rağmen, şehirleşme sonucu mezarlıklar artık şehir içlerinde kalsalar da, günümüzde hala ölülerimizi bunlardan pek de farkı olmayan mezarlık alanlara gömmekteyiz. Ölü gömme gelenekleri kimi zaman, zamana karşı duran ve değişse de, yavaş yavaş değişen adetlerdir.

Alacahöyük'te bulunan pithos mezar canlandırması. Çorum Arkeoloji Müzesi ©Aykan Özener

Bu sayıdaki diğer makalelerde de gördüğümüz üzere Anadolu coğrafyası, sıvalı kafataslarından çoklu gömütlere, ölülerle gömülen hayvanlardan mezarlara bırakılan metal objelere kadar çok çeşitli ölü gömme geleneklerine ve mezar buluntuları açısından zengin bir geçmişe sahiptir. Bununla birlikte, Anadolu'da ölü gömme adetleri üzerine detaylı yazılı kaynaklar ilk kez Hitit Döneminde ortaya çıkar. Hitit Dönemi, Anadolu'da birçok kültürel, ekonomik ve sosyal değişimin yaşandığı bir dönemdir. Buna rağmen, yazılı kaynaklar bu dönemdeki ölü gömme geleneklerinin birçoğunun kökeninin Anadolu'da binlerce yıldır süregelen adetlere dayandığını göstermektedir.

Bu yazılı kaynakların en ayrıntılısı šalliš waštaiš yani "büyük günah" adı verilen, kral ve kraliçelerin 14 gün süren ölü gömme ritüellerini tasvir eden metinlerdir. Ne yazık ki, bu metinlerin sadece bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bazı Hitit metinlerinde

Yazılıkaya Açıkhava Tapınağı'nın B Odasında yer alan kabartmada Büyük Kral IV. Tudhaliya'yı kolları arasında tutarak, ona kılavuzluk eden koruyucu tanrı Şarrumma betimi. Boğazköy, Hattuşa, Çorum ©Aykan Özener

Mezopotamya'daki ölümden sonra yaşam inanışlarına işaret eden unsurlar bulunsa da, šalliš waštaiš metinlerindeki ritüeller yerel Anadolu geleneklerine daha çok benzer. Bu benzerliklerin köklerini anlamak için MÖ 2. binyıl (Hitit Dönemi) ile bundan önceki dönemlerdeki ölü gömme gelenekleri arasındaki devamlığa işaret eden arkeolojik verileri ve metinsel kaynakları burada kısaca özetleyeceğim.

Öncelikle, Hitit Dönemine ait bir kral veya kraliyet ailesi mensubuna ait bir mezarlığın şu ana kadar bulunamadığını belirtmek gerekir. Bu, kısmen Hititlerin kraliyet ailesini yakarak gömmelerine bağlanabilir. Eski Krallık Döneminde I. Hattušili, kraliçesine *"Beni iyice yıka! Beni göğsünde topraktan koru!"* demiştir. Bu, kralın toprağa gömülmekten korktuğunu ve ayrıca Hitit krallarının yakılsalar bile gömülebileceklerini gösterir. Hattušili'nin sözleri arkeolojik verileri de desteklemektedir. Ölüleri ateşe maruz bırakma Anadolu'da Neolitik Dönemden beri uygulansa da, ölü yakma geleneği esas olarak 3. binyılın sonuna doğru başlamıştır. İlginçtir ki, sadece yakılarak gömülen ölülerden oluşan mezarlıklara ne 3. bin ne de 2. binyılda rastlanmamıştır. Yakılarak gömülen ölüler daima toprağa gömülen mezarlarla beraber bulunmuştur. Hitit başkenti Hattuša'dan 800 metre uzaklıkta bulunan Osmankayası mezarlığında yakılan ölüler *urne*lere (yakılan küllerin konulduğu kap) konmuş, bu *urne*ler de toprak gömülerle birlikte mezarlığa yerleştirilmiştir. Buna ek olarak, Demircihöyük'ün 2. binyıl mezarlığında aynı *pithos* içinde hem yakılmış hem de yakılmamış insan kalıntılarına rastlanmıştır. Bu veriler bize yakılan ve yakılmayan mezarların birbirinden çok da farklı olmayan şekillerde gömüldüğünü gösterir. Sadece kremasyondan (yakarak gömme geleneği) oluşan mezarlıklara ise Demir Çağına kadar rastlanmaz. Ölüleri yakma geleneğinin Anadolu'nun her yöresinde görülmesi ve ateşin ölü gömme geleneklerindeki rolünün Anadolu'da Neolitik Döneme kadar uzanması, bu geleneğin kökeninin Orta Tunç Çağında Hint-Aryan gruplarının Anadolu'ya gelişiyle açıklanamayacağının bir kanıtıdır.

Ölü yakma geleneği 2. binyılda giderek daha yaygın hale gelmesine rağmen, bu ölülerin nerede yakıldığına dair bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. 2. binyıla tarihlenen Osmankayası ve Ilıca gibi İç Anadolu'da bulunan mezarlıklarda ölülerin mezarlığın dışında bir yerde yakıldığını söyleyebiliriz. Mezarlıkların içinde ateş yakıldığına işaret eden küllü

Hitit Dönemine ait yazılı kaynakların en ayrıntılısı šalliš waštaiš yani "büyük günah" adı verilen, kral ve kraliçelerin 14 gün süren ölü gömme ritüellerini tasvir eden metinlerdir. Bazı Hitit metinlerinde Mezopotamya'daki ölümden sonra yaşam inanışlarına işaret eden unsurlar bulunsa da, šalliš waštaiš metinlerindeki ritüeller yerel Anadolu geleneklerine daha çok benzer.

ve siyah toprak alanlarına veya *pyre* adı verilen odun yığınları veya başka malzemelerden yapılmış platformlara rastlanmamıştır.

Šalliš waštaiš ritüellerindeki detaylı tasvirlerin Homeros'un *İlyada*'sında betimlenen Patroklos'un cenazesine olan benzerlikleri dikkat çeker. Örneğin Patroklos'un ölü bedeni, Hitit kral ve kraliçeleri gibi *pyre* adı verilen bir odun yığınının üzerine yatırılmış, daha sonra bu ateş şarap dökülerek söndürülmüştür. Geriye kalan yakılmış kemikler toplanıp, gümüş veya altın bir kaba konulmuştur. Yakarak gömme geleneğinin Yunan dünyasına Anadolu'dan geldiği bilinmektedir. Yunan dünyasında ölü yakma Geç Tunç Çağında ortaya çıkmıştır, Anadolu'da ise yakarak gömme mezarlar Erken Tunç Çağından beri var olan bir gelenektir.

Hitit kraliyet mezarlarının bugüne kadar bulunmamış olması şaşırtıcı görünebilir. Aynı dönemde Mısır'da ve Ege Denizi'ni çevreleyen kültürlerde çeşitli zenginliklerle doldurulmuş piramitler, oda mezarları ve *tholos* adı verilen anıtsal mezarlara rastlamaktayız. Hititlerde bu tür mezarlar bulunmamış olmasına rağmen, cenaze ve ölü gömme ritüellerinin zenginliği, kraliyet ailesinin sosyal ve dini konumlarını vurgular niteliktedir. Šalliš waštaiš metinleri Hitit kraliyet ailesinin cenazelerinde birçok hayvanın kurban edildiğini ve kıymetli malzemelerden içecek ve sunu kapları kullanılarak farklı ritüeller uygulandığını anlatır. Bu ritüellerin bir tanesinde kadınların şafak ile birlikte ölü yakılan odun yığınına gittikleri, burada geriye kalan kemikleri topladıkları anlatılır. Kadınlar ateşi 10

Demircihöyük'ün Orta Tunç Dönemine ait hem kremasyon hem de inhümasyon kalıntıları içeren pithos mezar. ©Jürgen Seeher, Demircihöyük Kazı Arşivi
Sağda: Demircihöyük'ün Erken Tunç Dönemine ait bir mezarda bulunan öküz iskeletleri. ©Jürgen Seeher, Demircihöyük Kazı Arşivi

Demircihöyük'te Erken ve Orta Tunç dönemlerine ait mezarların üzerine inşa edilmiş Hellenistik Döneme ait tümülüs. ©Jürgen Seeher, Demircihöyük Kazı Arşivi

Eski Krallık Döneminde I. Hattušili, kraliçesine "Beni iyice yıka! Beni göğsünde topraktan koru!" demiştir. Bu, kralın toprağa gömülmekten korktuğunu ve ayrıca Hitit krallarının yakılsalar bile gömülebileceklerini gösterir.

kap bira, 10 kap şarap ve 10 kap *walhi* adı verilen (tam olarak ne içerdiğini bilmediğimiz, bazen kutsal su olarak çevrilen) bir içecekle söndürürler. Topladıkları kemikleri gümüşten yapılmış içi hoş yağlar içeren bir kaba koyarlar. Halktan bir kişinin bu kadar zenginliği 14 gün boyunca karşılaması kolay değildir.

Alacahöyük Erken Tunç Çağı mezarlarında ele geçen altın testi ve ayaklı kase. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Bu gösterişli ritüellerin tam olarak nerede yapıldığını ne yazık ki bilmiyoruz. Ankara yakınlarındaki Gavurkalesi dağ tepesi kutsal alanı, Hattuša yakınlarındaki Yazılıkaya kutsal alanı, ve Hattuša'da bulunan Luvice bir metni içeren Nişantaş anıtı, Hitit kralı ve kraliyet ailesi tarafından ölü kültü için kullanılmış olan yerler ve anıtlar olarak varsayılabilir. Hitit kralları ölünce tanrı mertebesine ulaşırlardı. Yazılıkaya'nın B Odasındaki Tanrı Šarruma'nın koruması altında resmedilmiş olan Kral IV. Tudhaliya kabartmasının yakınında yer alan kayaya kazınmış küçük nişler, bunların ölmüş olan kralın anısına veya tanrıların adına hediyeler ve sunular bırakılması için açılmış olabileceğini gösterir.

"Kral mezarları" olarak adlandırılan gösterişli mezarlara Anadolu'da Hititlerden önce de çok nadiren rastlanılmıştır. Örneğin Erken Tunç Çağında (MÖ 3. binyıl) bu tip gösterişli mezarlar sadece Alacahöyük'te ortaya çıkmıştır. Buradaki 14 mezarın içinde çeşitli madenlerden yapılmış takılar, içecek kapları ve bir nevi Anadolu arkeolojisinin simgesi haline gelen tunç "güneş diskleri" ve hayvan heykelcikleri bulunmuştur. Fakat Alacahöyük hem buluntularının zenginliği açısından hem de mezarlığın özellikleri açısından neredeyse bir istisnadır. MÖ 3. binyıla tarihlenen diğer Anadolu mezarlıkları daha sade ve gösterişsiz olmakla birlikte, daha çok *pithos* mezarlardan ve taş levhalardan yapılmış sanduka mezarlardan oluşur. Hitit Dönemi mezar tiplerinin de bu şekilde sade olmaları, Hititlerin zenginliklerini mezar tipi veya objeleri ile değil de, cenazeler sırasında gerçekleştirdikleri ölü gömme ritüelleri ile göstermiş olabileceklerine işaret ediyor olabilir.

Hattuša'da bulunan Büyükkaya isimli alanın 400 metre kuzeyinde Osmankayası adı verilen bir mezarlık vardır. Bu mezarlık, tavanının bir kısmı çökmüş olan bir mağaranın içinde yer alır. Bu mağarada hem basit toprak mezarlara hem de yakılmış insan kalıntılarını içeren *urne*lere rastlanmıştır. Bu mağaraya hem çocuklar hem de yetişkinler gömülmüştür. Yazılıkaya'da da kaya oyuklarında basit toprak mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Şimdiye kadar hem gömülen kişi sayısının hem de mezar buluntularının azlığı sebebiyle bu mezarların kraliyet ailesine ait olduğu şeklinde bir yorum yapılmamıştır. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi, bir kişinin zenginliği veya sosyal sınıfı, kesin olarak mezar tipiyle veya

Alacahöyük'te bir ölü gömme merasiminin canlandırılması. Reo-Tek Elektronik Yazılım Tasarım tarafından Çorum Arkeoloji Müzesi için hazırlanmıştır. Çorum Arkeoloji Müzesinin izni ile.

objeleriyle bağdaşmak zorunda değildir. Bazen ölü gömme ritüelleri, bazen de gömüldükleri yerin sembolik önemi bu zenginliği temsil edebilir.

Osmankayası ve Yazılıkaya'daki mezarlıklar kral ve kraliçelere ait olarak yorumlanmasa da, Hitit Dönemine tarihlenen başka mezarlıklara Hattuša dışında da (özellikle Orta Anadolu'da) rastlamaktayız. Bunlardan en meşhuru Polatlı Gordion'da bulunan yine *pithos* kaplardan ve taş sandukalardan oluşan bir mezarlıktır. Bu mezarlık da 3. binyıl mezarlıkları gibi genel olarak birbirine benzeyen mezarlardan oluşmuştur. *Pithos* mezarların birçoğu, kapların ağızları güneydoğu yönüne bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Mezarları güneşin doğuşu ve batışı yönünde yerleştirme geleneği 3. binyılda da

Alacahöyük'ün Erken Tunç Çağı katmanlarında bulunan mezarların canlandırması. Çorum Arkeoloji Müzesi

Hitit kültürüne ait boğa biçimli gümüş törensel içki kabı. Metropolitan Sanat Müzesi, New York. MÖ 14.-13. yüzyıl

Kültepe-Kaniş'te bulunan boğa biçimli pişmiş toprak törensel içki kabı. ©Kültepe Kazı Arşivi

Anadolu'nun farklı bölgelerinde yaygındır ve yüzyıllarca devam etmiştir. Müslüman mezarlarının Kıble yönünde, Hristiyan mezarlarının "Yargı Günü" geldiğinde İsa'yı görebilmek için doğu-batı yönünde gömülmesi, mezar yönlerinin öneminin farklı dönemlerde ve farklı inanışlarda var olduğunu gösterir.

Gordion'daki bulunan Hitit Dönemi mezarlığı, Demir Çağına tarihlenen Frig tümülüslerinin altında bulunmuştur. Bu bulgu, mezarlıkların olduğu alanların uzun dönemler boyunca aynı amaç için kullanılmaya devam ettiğini gösterir. İçerisinde mezar bulunan, üzerine toprak yığılarak yapılmış tepeler olan tümülüsler, Anadolu'da Geç Tunç Çağında, özellikle Batı Anadolu'da ortaya çıkmaya başlamışlardır. Bununla birlikte, en iyi bilinen tümülüsler, Gordion ve Sardis çevresindeki Demir Çağı tümülüsleridir. Hititlerin tümülüslere gömüldüğünü gösteren bir veri ise şu ana kadar bulunmamıştır.

Mezarlık alanlarının uzun süreler boyunca aynı işlev için kullanılması sadece Gordion'a özgü değildir. Özellikle 3. binyılda ortaya çıkan yerleşme dışı mezarlık alanlarının sonraki dönemlerde tekrar tekrar kullanılmaya devam ettiğini görmekteyiz. Kuzeybatı Anadolu'da yer alan Demircihöyük, bu devamlılığın en güzel örneklerinden biridir. Demircihöyük'te ilk mezarlık 3. binyılda ortaya çıkmış ve yerleşmenin Erken Tunç Dönemi boyunca kullanılmıştır. Bu döneme tarihlenen yaklaşık 500 kadar mezar bulunmuştur. Erken Tunç Dönemini takiben yerleşme terk edilmiş, fakat daha sonra Orta Tunç Döneminde burada yeni bir yerleşme kurulmuş ve 3. binyıl mezarlığının olduğu alana yeni mezarlar açılmıştır. Terk edilen ve yüzyıllar boyunca kullanılmayan Orta Tunç mezarlığının, Hellenistik Dönemde tümülüsler için uygun görülerek, yeniden kullanılmış olması özellikle dikkati çeker. Demircihöyük etrafında bugüne kadar Hellenistik bir yerleşmeye rastlanmamıştır. Bu durum bize, bazı bireylerin uzak mesafeler kat ederek Demirchöyük'e sadece ölülerini gömme amacıyla geldiklerini gösterir. Mezarlık alanlarının kullanımındaki bu devamlılık, 3.binyıl mezarlıklarının birçoğunda gözlenir. Örneğin Alacahöyük'ün 3. binyıl mezarlarının bulunduğu alan, daha sonra Hitit Döneminde kutsal bir alan olarak kullanılmıştır.

Yerleşme dışı mezarlıklara ek olarak, yerleşme içinde, özellikle yapıların zeminleri altına gömme geleneği Anadolu'da Neolitik Dönemden beri süregelmiştir. Yerleşme içi mezarlıkların en iyi bilinen örnekleri Çatalhöyük'te ve Çayönü'nde bulunur. Bazen birden fazla bireyin beraber gömüldüğü ve aynı mezarın uzun dönemler boyunca tekrar tekrar kullanıldığı, daha geç dönem yerleşme dışı mezarlıklarında da gözlenmiştir. Hattuša'da üç farklı alanda yerleşme içi mezarlara rastlanmıştır. Bunların çoğunluğu yetişkinlere ait basit toprak mezarlar olmakla birlikte, çocuk gömüleri de mevcuttur. Örneğin Aşağı Şehir'de çocuk ve yetişkinlere ait kemikler bulunmuştur. Bu mezarlar 1930'lar ve 1950'lerde kazıldığı için, bu iskeletler üzerinde günümüzde mümkün olan birçok bilimsel analiz yapılmamıştır. Bu nedenle bu bireyler hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz.

Mezarlara mezar objeleri bırakılması geleneği özellikle 3. binyılda yerleşme dışı mezarlıkların ortaya çıkmasıyla yaygın hale gelmiştir. Hattuša'da bulunan yerleşme içi mezarlıklarda az sayıda da olsa mezar objelerine rastlanmıştır. Bunların çoğunluğu kişisel takılar, içecek kapları ve testilerdir. Osmankayası mezarlığındaki *urne*lerde çok daha az objeye rastlanmıştır. 2. binyıl mezarlarında görülen objeler 3. binyıla nazaran sayıca daha az olmakla birlikte, 2. binyıl ve 3. binyıl mezar objeleri arasında büyük benzerlikler vardır. Örneğin her iki döneme ait mezarlarda bulunan seramikler, özellikle sıvı sunumu ve tüketimi için kullanılan kaseler ve sürahilerdir. Bu kapların kırılması veya mezarlara kırılmış şekilde bırakılması, hem Hititlerde hem de Hititlerden önce görülen bir adettir. Šalliš waštaiš metinlerinde kral veya kraliçenin öldüğü gün ölünün ruhu için öküzlerin kurban edildiği, bir kap şarabın sunulduğu ve daha sonra bu

kabın kırıldığı anlatılır. Arkeolojik buluntular da bu metinleri destekler niteliktedir. Gordion'da özellikle boyun kısımları kırılmış sürahilere yaygın olarak rastlanır. Benzer şekilde, İç Anadolu'da konumlanan ve 3. binyıla tarihlenen Resuloğlu mezarlığında da kırılmış veya bükülmüş metal kaplara ve hançerlere rastlanmıştır.

2. binyıl ve 3. binyıla ait içme ve sunu kapları arasında görülen bir değişiklik, *bibru* adı verilen kapların ortaya çıkışıdır. Özellikle Hitit metinlerinde adı geçen ve bugün New York'taki Metropolitan Müzesinde gümüş örnekleri bulunan hayvan biçimli bu kaplar, farklı ritüellerde sunu yapma amaçlı kullanılmıştır. Bu kaplara 3. binyıl mezarlıklarında rastlanmasa da, bunların seramik örnekleri Hitit Döneminden önce Kültepe'de ortaya çıkmıştır. Yine 2. binyıl İç Anadolu mezarlıklarından biri olan Ilıca'da da 4 ayaklı bir hayvanı tasvir eden bir kap bulunmuştur. Bu bulgu bizlere, bu tip kapların ölü gömme ritüellerinde de kullanıldığını gösterir.

Šalliš waštaiš metinlerinde bahsi geçen kurban edilen hayvanlara ait kalıntılara, 2. binyıl ve 3. binyılda, özellikle İç Anadolu Bölgesi'ndeki mezarlıklarda rastlanmıştır. Osmankayası'nda öküz, keçi/koyun ve atgiller ailesine ait hayvan kalıntıları bulunmuştur. Bunlar bazen tam olarak, bazen de parça halinde gömülmüştür. Alacahöyük ve Resuloğlu gibi İç Anadolu'daki 3. binyıl mezarlıklarında daha çok parça halinde sığır kemikleri bulunmuş olsa da, Demircihöyük'ün 3. binyıl mezarlığında tam halde 8 çift öküz ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlıklarda bulunmuş tüm hayvanların evcilleştirilmiş hayvanlar olmaları dikkat çekicidir. Hititler vahşi hayvanların tanrılar için uygun kurbanlar olmadıklarına inanırlardı. Benzer bir inanışın 3. binyılda var olup olmadığı yazılı kaynaklar olmadığı için kesin değildir. Fakat vahşi hayvan kalıntılarının veya tasvirlerinin 3. binyıl mezarlıklarında bulunmaması böyle bir ihtimali destekler.

Hitit Dönemi ölü gömme gelenekleri, görüldüğü gibi birdenbire ortaya çıkmamıştır. Bu geleneklerin birçoğu Anadolu'da yüzyıllar boyunca uygulanmış olan adetlere dayanmaktadır. I. Hattušili'nin gömülmekten korkması, aradan geçen yüzyıllara rağmen hala hepimizin anlayabileceği bir korkudur. Bugün Zincirlikuyu Mezarlığı'nın girişinde yazan *"Her canlı ölümü tadacaktır"* şeklindeki ayet, bugün bile bu korkuyla savaştığımızın ve her dönemde ölüm ile benzer şekillerde başa çıkmaya çalışıyor olduğumuzun bir göstergesidir.

Çorum ilinde konumlanan ve MÖ 3. binyıla tarihlenen Resuloğlu Mezarlığı'nda mezarların içerisinde kırılmış veya bükülmüş metal kaplar ile hançerlere rastlanmıştır. ©Resuloğlu Kazı Arşivi

Hakan SİVAS

Frig Kaya Mezarları

Anadolu'nun Demir Çağ uygarlıklarının önemli bir halkasını oluşturan Friglerin tarihleri boyunca siyasi ve kültürel açıdan en etkili oldukları bölgelerden biri olan Dağlık Frigya Bölgesi'nde ve bu bölge ile Frig başkenti Gordion arasında kalan geçiş bölgesinde fasad, altar, niş ve oda mezarlardan oluşan çok sayıda özgün Frig kaya anıtı yer alır. Bu anıtlar arasında Frig kaya mezarları dikkat çekici bir grup oluşturur.

Köhnüş Vadisi,
Yılantaş Mezarı.
©Hakan Sivas

Frigler, Anadolu'nun Demir Çağ uygarlıklarının önemli bir halkasını oluştururlar. MÖ 1200 yıllarından itibaren Balkanlardan birbirini takip eden dalgalar halinde Anadolu'ya göç eden, Trak kökenli bir kavim olan Frigler MÖ 8. yüzyılın ortalarında kralları Midas ile güçlü bir krallık haline gelmiştir. Krallığın MÖ 7. yüzyılın başlarında yıkılmasından sonra da yaratmış oldukları köklü kültür, Frigya Bölgesi'nde Roma Döneminin sonlarına kadar devam etmiştir.

Frigler, soylularını yığma toprak mezar tepeleri olan tümülüslerin yanı sıra, kayalara oydukları ve büyük bir bölümü Dağlık Frigya Bölgesi'nde yer alan mezar odalarına da gömüyorlardı.

Friglerin tarihleri boyunca siyasi ve kültürel açıdan en etkili oldukları bölge Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar illeri arasında uzanan Küçük Frigya ya da Phrygia Epiktetos olarak adlandırılan bölgedir. Bugüne kadar gerçekleştirilmiş olan arkeolojik çalışmalar, bu bölgede Frig yerleşmelerinin özellikle Eskişehir'in güneyinde Dağlık Frigya olarak isimlendirilen kesimde yoğunlaştığını göstermiştir. Dağlık Frigya Bölgesi'nde ve bu bölge ile Frig başkenti Gordion arasında kalan geçiş bölgesinde çok sayıda fasad, altar, niş ve oda mezarlardan oluşan pek çok özgün Frig kaya anıtı yer almaktadır. Bu anıtlar arasında Frig kaya mezarları dikkat çekici bir grup oluşturmaktadır.

Frigler, soylularını yığma toprak mezar tepeleri olan tümülüslerin yanı sıra, kayalara oydukları mezar odalarına da gömüyorlardı. Kaya mezarlarının büyük bir bölümü Dağlık Frigya Bölgesi'nde yer almaktadır. Bu mezarlar toplu olarak ilk kez C. H. E. Haspels tarafından incelenerek yayınlanmıştır. Ayrıca Eskişehir merkez, Seyitgazi, Alpu, Sivrihisar, Beylikova Mihalıççık ilçelerinde son yıllarda saptanarak literatüre giren bir grup Frig kaya mezarı daha bulunmaktadır.

Frig kaya mezarı mimarisi kendine özgü özelliklere sahiptir. Bir Frig kaya mezarı, çatı ve duvarlarında ahşabın bolca kullanıldığı bir Frig evinin kayaya oyulmuş bir taklididir. Bu mezarlar ya Frig kalelerinin kurulduğu kayalık platoların dik yüzlerinde ya da kalelerin civarındaki kayalıklarda yer almaktadır. Mezar odaları genellikle zemin seviyesinden yüksek, erişilmesi güç noktalara oyulmuşlardır. Bazı mezarlar ise zemin seviyesine yakın yerlere veya zemin seviyesinin altındaki kayalara yapılmıştır. Frig kaya mezarları dışarıdan bakıldığında kare ya da dikdörtgen şekilli küçük bir kapı açıklığıyla kolayca tanınabilmektedir. Çoğu tek odalıdır. Ancak az sayıda örnekle temsil edilen, mezar girişi ile aynı aks üzerinde yer alan iki odalı mezarlar da vardır. Mezar odaları dikdörtgen ya da kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Genellikle beşik çatılıdırlar. Bazı mezarlarda tavan kabaca işlenerek düz bırakılmıştır. Bazı mezarlarda ise yan duvarlardaki duvar dikmeleri, tavanda, mahya kirişi, destek kirişleri, mertekler ve üçgen alınlıklar ana kayaya kabartma olarak işlenmiştir. Çoğu mezar odasında yan duvarlar ve arka duvar önünde, duvarlara bitişik olarak ana kayadan yontulmuş, üzerine ölülerin yatırıldığı, sayıları 1 ila 3 arasında değişen seki/yatak ya da *kline*ler bulunur. Az sayıda mezar odasında ise zemin düz işlenerek boş bırakılmıştır. Bu tür odalarda ölülerin ahşaptan yapılmış seki/yatak, *kline*

Aslantaş Mezarı. ©Hakan Sivas

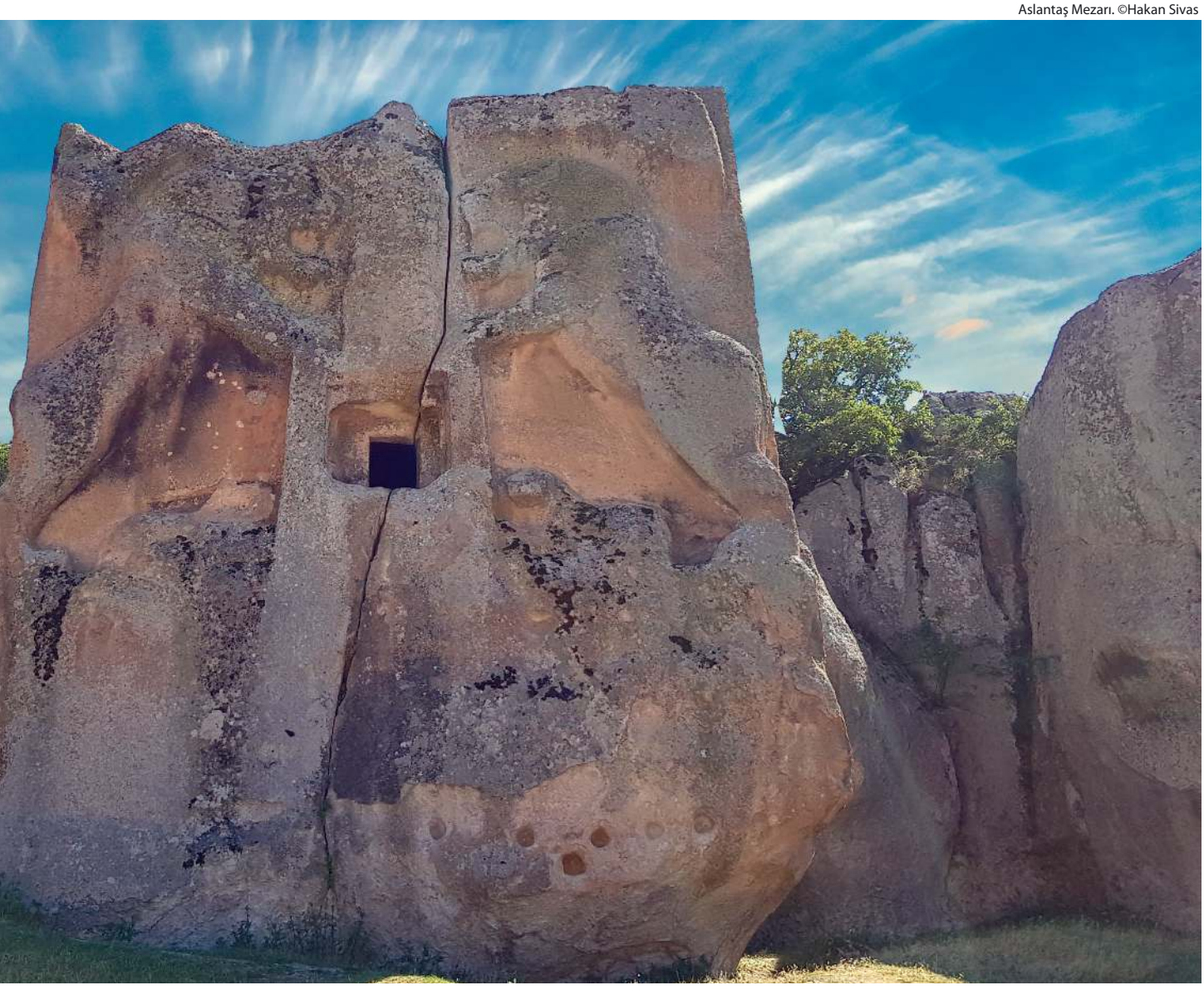

Karacakaya Mezarı girişi. ©Hakan Sivas

Karacakaya Mezarı. ©Hakan Sivas

veya tümülüslerde olduğu gibi ahşap bir tabut üzerine yatırılmış olduğu düşünülebilir.

Gömü işlemi yapıldıktan sonra kare ya da dikdörtgen mezar girişi, kapı geçidinin şekline uygun olarak işlenmiş bir taş blok yerleştirilerek kapatılmıştır. Eskişehir'in Sivrihisar ilçesinin Zey Köyü Frig Nekropolü'nde ve Karakaya Mezarı'nda bu türden kapı taşları belgelenmiştir. Bazı mezar girişlerinde zeminde görülen geçme kanalları ve kapı mil yuvaları, girişi kapatmada olasılıkla taş kapı kanatlarının kullanıldığını göstermektedir.

Frig kaya mezarlarının dış yüzleri genellikle bezemesizdir. Dışarıdan bakıldığında doğal dik kaya yüzeyi üzerinde sadece küçük kapı geçidi fark edilir. Az sayıdaki mezarın cephesi kabartmalarla süslenmiştir. Eskişehir sınırları içinde Hamamkaya Mezarı, Midas Şehri Piramit Mezar, Yapıldak Asar Kale Mezarı, Karacakaya Gelin Kız Mezarı ile Afyonkarahisar Köhnüş Vadisi'nde yer alan Aslantaş ve Yılantaş mezarları cephesi bezemeli Frig kaya mezarı örnekleridir.

Dağlık Frigya Bölgesi'nin kuzeyinde, Eskişehir sınırları içinde Gavurkayası I ve II, Gökçekısık, Yenisofça, Kilise ve Keskaya mezarları yer alır. Eskişehir'in güneyinde Kokarkuyu, Deveboynu I-II, Hamamkaya, Akpara Kale, Pişmiş Kale ve Yazılıkaya Midas Şehri kaya mezarları bulunmaktadır. Midas kenti platosunun doğu yüzünde beş adet mezar vardır. Bunlar arasında Triklinium Mezarı ve Piramit Mezar güzel örneklerdir. Midas kentinin batı yamacında bulunan Batı Mezarı, konumu, özenli işçiliği ve mimari özellikleri ile ilgi çekici bir mezardır. Mezarın önünde kayaya oyulmuş kuyu şeklinde bir *dromos* bulunur. Beş basamaklı kayaya oyulmuş bir merdiven ile *dromos*un tabanına ulaşılır. Kare şeklinde küçük bir kapı geçidi ile mezar odasına girilir. Mezar odası dikdörtgen planlı, beşik çatılıdır. Giriş ve arka duvarda orta dikmeli üçgen alınlıklar, tavanda mahya kirişi, çatı kirişleri ve mahya kirişinden yan duvarlara doğru uzanan karşılıklı mertekler kabartma olarak işlenmiştir. Arka ve kuzey yan duvar önünde ana kayadan oyulmuş iki *kline* bulunmaktadır. Mezar, özenli işçiliği, mimari detayları ve *kline*leri ile Frig kaya mezarlarında *megaron* planlı bir Frig evinin kayaya yansıtıldığını açıkça gösteren güzel örneklerden biridir.

Midas kentinin güneybatısında, Kümbet Vadisi'nin girişinde Yapıldak Asar Kale kaya mezarı bulunmaktadır. Mezar Yapıldak Asar Kale'nin dik güney kayalığı üzerinde yer almaktadır. Mezarın cephesi üçgen alınlıklı bir evin ön cephesini yansıtmaktadır. Dikdörtgen kapı, kabartma silmeler ile çerçevelenmiş, duvar dikmeleri kare motifler ile süslenmiştir. Üçgen alınlıktaki orta dikme ucu yukarı doğru bakan kabartma bir ok şeklinde işlenmiştir. Her iki yanında orta dikmeye doğru yönelmiş profilden bir boğa ve at kabartması vardır. Mezar arka arkaya iki odalıdır. Odalar üçgen alınlıklı ve beşik çatılıdır. Bizans Döneminde ikinci odanın yan tarafına bir oda daha ilave edilerek mezar kullanılmaya devam etmiştir.

Yapıldak yakınlarındaki bir başka küçük Frig kalesi olan Dübecik Kale'de iki kaya mezarı, Kümbet Vadisi'nde Deliklikaya Mezarı ile Solon'un Mezarı veya Aslanlı Mezar olarak adlandırılan mezar, Frig Döneminde yapılmış Roma ve Bizans dönemlerinde ilave ve değişikliklerle kullanılan diğer Frig kaya mezarlarıdır.

Dağlık Frigya Bölgesi'nin güney kesiminde Afyonkarahisar il sınırları içindeki Köhnüş Vadisi'nde kırk adet Frig kaya mezarı bulunmaktadır. Kaya mezarları Aslankayalar, Akkuşyuvası

Karakaya Mezarı. Birinci oda. ©Hakan Sivas

Karakaya Mezarı girişi. ©Hakan Sivas

Köhnüş Vadisi, Aslantaş Mezarı ve diğer Frig kaya mezarları. ©Hakan Sivas

Frig kaya mezarlarının dış yüzleri genellikle bezemesizdir. Dışarıdan bakıldığında doğal dik kaya yüzeyi üzerinde sadece küçük kapı geçidi fark edilir. Az sayıdaki mezarın cephesi kabartmalarla süslenmiştir.

Kayalıkları ve vadinin kuzeyindeki Yokhalil Kayası üzerindedir. Bu görünümü ile Köhnüş Vadisi en büyük Frig kaya mezarı nekropolü durumundadır. Köhnüş mezarlarının en anıtsal örneklerini Aslantaş ve Yılantaş mezarları oluşturur.

Aslantaş Mezarı, yüksek dış cephesini süsleyen kabartmaları ile Frig kaya mezarlarının en görkemli örneğidir. Aslankayalar'da üzerinde bulunan kaya mezarının yerden 5,40 m yüksekteki girişi kuzeye bakmaktadır. Mezarın cephesinde girişin her iki yanına, yüzleri birbirine dönük, ard ayakları üzerinde duran, ön pençelerini mezar girişinin üzerindeki sütuna dayayan anıtsal iki aslan kabartması işlenmiştir. Her iki aslanın ard ayaklarının önünde, iki küçük aslan kabartması daha bulunmaktadır. Mezarın bulunduğu kaya bloğunun üst kesimi de işlenmiştir. Burada ölü kültü ile ilişkili çeşitli ritüel törenler yapılmış olmalıdır. Mezarın kapı geçidi dikdörtgen, mezar odası ise kare planlıdır. Zemini düz işlenerek boş bırakılmıştır. Bizans Döneminde doğu duvarına bir lahit oyularak tekrar kullanılmıştır.

Yılantaş Mezarı, Aslantaş Mezarı'nın hemen güneybatısında yer alır. Mezarın yapıldığı kaya kütlesi doğal nedenlerle parçalanmış ve mezar odası tahrip olmuştur. Kaya mezarının sadece arka duvarı ve yan duvarının bir kısmı anakayada sağlam durumda kalmıştır. Parçalanarak yuvarlanan kaya parçaları üzerinde bir aslan başı ve iki aslan pençesi kabartması görülebilmektedir. Mezara ait diğer parçalar üzerinde yapılan araştırmalarda, mezarın ön cephesinde kapının üzerinde bir gorgo başı ve bunun iki yanında mızraklı, miğferli iki savaşçı kabartması, dış yan duvarında da sırtları birbirlerine dönük duran, arkaya uzattıkları pençelerini birbirlerine değdiren

iki aslan kabartması bulunduğu saptanmıştır. Kare planlı olan mezar odası beşik çatılıdır. Oda içerisinde anakayadan yontulmuş iki *kline* ve bir dörtgen şekilli, masaya benzeyen kaya bloğu bulunmaktadır.

Köhnüş Vadisi'ndeki diğer mezarların cepheleri bezemesizdir. Çoğunlukla yerden ulaşılması zor bir yükseklikte yer alırlar. Dıştan bakıldığında dik kaya yüzeylerinde sadece dar, küçük girişleri görülebilmektedir. Frig kaya mezarlarının genel özelliklerinin hepsinin izlenebildiği mezarlardır.

Köhnüş Vadisi'nin doğusunda Karababa Vadisi, Ayazin ve Avdılaz Kale'de de Frig kaya mezarları saptanmıştır. Afyonkarahisar Akçin köyü Balmahmut Kaya Mezarı, Kaçak kazılarla ortaya çıkartılmış *dromos*lu, tek odalı, beşik çatılı bir Frig kaya mezarıdır. Dağlık Frigya Bölgesi'nin kuzeybatı kesiminde, Kütahya il sınırları içinde de Fındık Asar Kale, Ovacık/İnli ve Doğuluşah Kalesi'nde Frig kaya mezarı örnekleri bulunmaktadır.

Dağlık Frigya bölgesinin dışında da çeşitli Frig kaya mezarları vardır. 2001-2011 yılları arasında Taciser Tüfekçi Sivas başkanlığındaki ekibimizle yürüttüğümüz yüzey araştırmalarında Eskişehir il sınırları içinde merkez ilçe Alpu, Beylikova, Sivrihisar ve Mihallıççık ilçelerinde Frig yerleşmeleri ve kaya mezarları tespit edilerek belgelenmiştir. Bunlar arasında bulunan Zey Frig Nekropolü önemli bir buluntu yeridir. Sivrihisar'ın Zey Köyü'nün yaklaşık 1 km güneyinde dar ve küçük bir vadinin doğu ve batısını çevreleyen dik kayalıklara oyulmuş 12 kaya mezarından oluşan bir nekropoldür. Mezarlar zemin seviyesinden 2 ila 9 m yüksekliktedir; kare ya da dikdörtgen şeklinde, küçük girişleri vardır; biri hariç hepsi tek odalıdır; odalar dikdörtgen veya kareye yakın dikdörtgen planlıdır; oda tavanları beşik çatılı ya da düzdür; bazı beşik çatılı mezarlarda mertekler, kirişler ve orta dikmeli üçgen alınlıklar kabartma olarak işlenmiştir; odalarda zemin boş bırakılmamışsa duvarlara bitişik ana kayadan yontulmuş seki/yatak ya da *kline*ler bulunur.

Zey 1 Mezarı, diğer mezarlardan farklı olarak giriş ile aynı aks üzerinde arka arkaya iki odalı bir mezardır. Her iki oda da beşik çatılıdır. Tavanlarda mertekler ve çatı kirişleri kabartma olarak işlenmiştir. Arka ve ön duvarların üst kesimlerinde üçgen alınlıklar ve yan duvarlarda duvar dikmeleri kabartma olarak işlenmiştir. Birinci odada kuzey yan duvar önünde bir alçak seki bulunur. İkinci odanın zemini ise her hangi bir seki ya da *kline* yontulmadan boş bırakılmıştır.

Zey 5 Mezarı kare şeklinde küçük bir kapı geçidine sahiptir. Beşik çatılı, dikdörtgen planlı mezar odasının orta kesimine dikdörtgen bir çukur oyularak girişin önünde bir basamak, arka ve yan duvarlar önünde de ölülerin yatırılması için üç adet seki oluşturulmuştur.

Zey 9 Mezarı nekropoldeki en büyük, en gösterişli mezardır. Dikdörtgen kapı geçidi, Frig kaya mezarlarında genellikle görüldüğü gibi kısa kenar üzerinde değil, uzun duvar üzerinde yer almaktadır. Kapı geçidinin tabanında görülen yarım ay biçimindeki kanal ve kapı mil yuvası girişin olasılıkla taş bir kapı ile kapatıldığını göstermektedir. Dikdörtgen planlı mezar odası beşik çatılıdır. Üçgen alınlık, alınlık orta dikmesi ve yan duvarların çatıya birleştiği kenardaki kirişler kabartma olarak işlenmiştir. Kabartma kesimlerin üzerinin kırmızı boya ile boyanmış olduğu, günümüze kadar varlığını korumuş boya kalıntılarından anlaşılmaktadır. Ayrıca, beşik çatıda mahya kirişi,

Yapıldak Mezarı ve girişi. ©Hakan Sivas

Yazılıkaya-Midas Şehri Kaya Mezarı (Batı Mezarı). ©Hakan Sivas

Yazılıkaya-Midas Şehri. Piramit Mezar. ©Hakan Sivas

mertekler gibi çatı elemanları kırmızı boya ile çizilerek belirtilmiştir. Mezar odası içinde anakayadan özenle yontulmuş, boğa toynağı şeklinde ayakları olan iki *kline* yer almaktadır.

Nekropolde mezarların bulunduğu kayaların üzerinde, anakayadan oyulmuş iki adet basamaklı altar yer almaktadır. Ayrıca Zey 1 mezarının 10 metre kuzeyinde, yuvarlak kaya işaretleri bulunmaktadır. Yaklaşık 1.00 m çapında olan bu kaya işaretlerinin bir benzeri, Midas Vadisi'nde Hamamkaya Mezarı'nın arkasında düzleştirilmiş kaya platformunda tarafımızdan saptanmıştır. Bu türde benzer kaya işaretleri Urartu Krallığı'nda kaleler, sulama kanalları ve mezarların yakınına yapılmıştır. Frig kaya mezarlarının yakınlarında bulunan altarların ve kaya işaretlerinin, ölü kültü ile bağlantılı olarak, cenaze törenleri sırasında ve sonrasında ritüel törenler için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Zey Nekropolü, 1 km güneyde bulunan Zey Kale ve 5 km güneyde yer alan Tepecik Höyük'te oturan Frig soyluların gömüldüğü bir mezarlık olmalıdır. Nekropole en yakın yerleşmeleri oluşturan her iki yerleşmede de çok miktarda gri ve devetüyü renkli tipik Frig çanak çömlek parçaları bulunmuştur.

Eskişehir'in Sivrihisar ilçesinde, Zey Nekropolü mezarlarından başka Karakaya Mezarı, Beypazarı Mezarı, Kargın Mezarı, Karacakaya Gelin Kız Mezarı, Habippınarı Özü mezarları ve Tekören mezarları da bulunmaktadır. Ayrıca, Alpu'da Uzunburun; Beylikova'da Aşağıdoğanoğlu, Okçu, Halilbağı; Mihalıççık'da Üçbaşlı Mezarı tipik Frig kaya mezarlarının diğer örnekleridir.

Karacakaya Frig Kaya Mezarı, Sivrihisar'ın Karacakaya köyünün 1 km kadar güneyindeki Çal Tepesi'nin kuzey yamacında sert mermer kayaya yontulmuştur. *Dromos*lu, tek odalı bir mezardır. Oldukça özenli bir işçiliğe sahiptir. Dışta dikdörtgen mezar girişinin üzerinde orta dikmeli üçgen alınlık kabartma olarak işlenmiştir. Mezar odası kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Tavan ve duvarlarına ahşap bir Frig evinin mimari elamanları kabartma olarak işlenmiştir. İki yana eğimli beşik çatılıdır. Mezar odasında kısa duvarlar orta dikmeli üçgen alınlıklıdır. Kuzey duvarda girişin batısında kalan duvar yüzeyinde, girişe doğru ilerleyen bir ata yan olarak binmiş, olasılıkla soylu bir Frig kadını figürü ile arkasında yaya olarak onu takip eden mızraklı bir Frig savaşçı kabartması yer almaktadır. Ayrıca mezar odasının batı uzun

duvarına, beşik çatılı bir yapı cephesi kabartma olarak işlenmiştir. Girişin karşısında ve kuzey uzun duvar önünde anakayadan yontulmuş, ayakları yırtıcı kuş ayağı (?) şeklinde işlenmiş iki *kline* bulunmaktadır.

Frig kaya mezarlarına bırakılan ölü armağanları ve bu mezarlarda uygulanan ölü gömme gelenekleri çok açık değildir. Soylulara ait mezarlar olduklarından zengin armağanlar içeriyor olmalıydılar. Bu mezarlar antik çağlarda, belki de kendi dönemlerinden itibaren soyulmuş olup, bazı mezarlar Roma ve Bizans dönemlerinde değişiklikler yapılarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu durum mezarların tarihlendirilmesi için büyük bir sorun oluşturmaktadır. Frig kaya mezarları işçilik ve mimari özelliklerine göre iki ana grup altında toplanmaktadır. Birinci grupta yer alan mezarlar, çoğu zemin seviyesinden yüksekte, kareye yakın girişli, küçük boyutlu, beşik çatılı, mimari detayları yüzeysel, gösterişsiz basit mezarlardan oluşmaktadır. İçlerinde 1 ile 3 adet seki bulunmaktadır ve MÖ 8. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenirler. İkinci gruptaki mezarlar, normal oda boyutlarındadır. Mimari elemanlar ahşap asıllarına uygun olarak özenli bir şekilde kayaya işlenmiştir. Ölülerin yatırılması için duvar önlerinde *kline*ler vardır. Normal boyuttaki giriş kapıları silmelerle bezelidir. Bazı mezarların cephelerinde kabartmalar vardır. Bu kabartmalarda aslan, boğa, at, süvari, hayvan mücadelesi, mızraklı asker, gorgo başı gibi figürler işlenmiştir. Bu gruba giren mezarlar MÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreği ile MÖ 5. yüzyıl arasına tarihlenirler.

Frigya Bölgesi'nde bundan sonra yapılacak olan araştırmalarda, özellikle toprak seviyesinin altına yapılmış, bozulmadan günümüze kadar gelmiş Frig kaya mezarlarının saptanarak kazılarının bilimsel yöntemlerle yapılması durumunda, Frig kaya mezarlarında ne gibi ölü gömme geleneklerinin uygulandığı ve mezarlara ne tür armağanlar konulduğu sorularının cevabını vermek mümkün olacaktır.

Frig kaya mezarlarına bırakılan ölü armağanları ve bu mezarlarda uygulanan ölü gömme gelenekleri çok açık olmamakla birlikte, bunların soylulara ait mezarlar olmaları nedeniyle zengin armağanlar içeriyor oldukları düşünülür.

Zey Nekropolü 5 No.'lu mezar girişi. ©Hakan Sivas

Zey Nekropolü. 9 No.'lu Mezar içinde kline. ©Hakan Sivas

Erkan KONYAR

URARTU'DA ÖLÜ GÖMME

Urartu'da mitoloji, din ve sosyal hayatı yansıtan yazılı belgelerin sayısı yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla yazılı belgeler ölüm ve bununla ilişkin törenler hakkında da bilgi vermezler. Ölüm ve etrafında şekillenen olayları anlamanın bir yolu da mezarlar ve bu mezarlarda bulunan bulgu ve buluntunun değerlendirilmesinden geçer. Mezarlar ve gömü gelenekleri kişilerin sosyal statüsünden ekonomik durumlarına, beslenme alışkanlıklarından hastalıklarına ve cinsiyetlerinden akrabalık ilişkilerine kadar birçok bilgiyi barındırır.

Van Kalesi, Doğu Oda Mezarları.
©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

Ölüm Düşüncesi Gömü Adetleri Mezar Tipleri

Van Kalesi Neftkuyu Mezarı cephesi. ©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu öncesinin karakteristik mezar tipi kurganlardır. Kurganlar, yer altına açılan, taş sandık türünden bir gömü alanının üzerinin taş veya toprak yığını ile örtülmesi ile oluşturulmuştur. MÖ 4. binyılın son yarısından itibaren Kafkaslarda ortaya çıkan bu mezar tipinin, Van-Urmiye boyalılarından hareketle en azından 2. binyılda Doğu Anadolu Bölgesi'nde kullanıldığını söyleyebiliriz. Genellikle tek bireyin hoker (dizler karna çekili halde) pozisyonunda gömüldüğü mezarlara ölü armağanı olarak boya bezemeli çanak çömlekler, tunç hançer ve iğneler bırakılmıştır.

Erken Demir Çağı ve Urartu dönemine gelindiğinde ise mezar tipolojisinde ve gömü geleneğinde bir farklılaşmaya gidildiği anlaşılır. Değişen devlet ve toplumsal yapının yeni beklentilerine, ihtiyaçlarına cevap verebilecek mezar tipleri ve gömü adetleri ortaya çıkmıştır. Aslında bu kültürel değişim Orta Demir Çağından başlayarak bütün Anadolu için geçerli olmuştur.

Yer altına yapılan *dromos*lu oda mezarlar, krali kaya mezarları, kremasyon gömüler ve *urne*ler Urartu ile birlikte bölgede görülmeye başlayan yeni mezar ve gömü biçimleridir.

Çok odalı kaya mezarları, Urartu'nun karakteristik kimliğini yansıtan yapılardır. Konum, plan ve yapısal özelliklerindeki kimi ayrıntılarda ölü gömmeye ilişkin çıkarımlar yapmak mümkündür. Sitadeli çevreleyen surlar içinde yer alan bu yapıların tanımlanabilir örnekleri Van Kalesi'nde yer alır. Tümü ana kaya oyularak yapılan bu mezarların boyutları, çok odalı düzenlemeleri, cepheleri, önlerindeki platformlara inen merdivenleri ve giriş kapıları birer ölü evi olarak düzenlendiklerine işaret eder. Van Kalesi Neftkuyu Mezarı'nda ana kaya oyularak oluşturulan yatay paneller ve her iki yanında oluşan kule biçimli

Neftkuyu Mezarı'nın kuzeydoğuda yer alan bir odasındaki ana kayadan oyulmuş, basamaklarla çıkılan platform. ©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

Erken Demir Çağı ve Urartu dönemine gelindiğinde değişen devlet ve toplumsal yapının yeni beklentilerine, ihtiyaçlarına cevap verebilecek mezar tipleri ve gömü adetleri ortaya çıkar.

Aynı odanın tavanı ile yan duvarlarının birleşme noktalarındaki kornişlerden detay. ©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

yükseltiler, bütün olarak bakıldığında Urartu kabartmalarında resmedilen saray cephelerini andırır.

Çok odalı bu mezarlar kraliyet ailesi için kullanılmışlardır. Mezar içindeki bazı odaların özel tasarımları ise bu grup içindeki daha yetkin kişiler için yapıldıklarını gösterir. Neftkuyu Mezarı'nda kuzeydoğuda yer alan bir odada ana kayadan oyulmuş basamaklarla çıkılan bir platform yer alır. Tavanla yan duvarların birleşme noktalarındaki yarım yuvarlak iki dişli silmelerle oluşturulmuş kornişler de odanın özgünlüğünü yansıtır. Bu türden basamaklarla çıkılan ölü yatakları ve platformlar Van Kalesi'ndeki diğer mezarlarda da görülür. Mezarların iç tasarımlarıyla ilgili bir diğer uygulama *siqqatu* olarak tanımlanan duvar levhalarına ilişkindir. Özellikle Argişti Mezarı'nda belli aralıklarla aynı seviyede yerleştirilmiş ortası delikli kenarları iç bükey kare oyuklar büyük olasılıkla tunçtan yapılmış, demir çivileri olan (*siqqatu*) tunç levhaların yerleştirilmesi içindir. Urartu saraylarındaki duvar resimleri ve Assur saraylarındaki duvar levhaları dekoratif amaçla kullanılmış olabileceklerini gösterir. Mezar armağanlarının asılması için kullanıldığı da öne sürülmektedir.

Kaya mezarlarının iç tasarımlarına ilişkin dikkati çeken bir diğer ayrıntı, duvarlarına açılmış nişlerdir. Aynı seviyede düzenli aralıklarla yerleştirilmiş nişlerin iç mekânı hareketlendirmek yanında, işlevsel özelliklerinin de olduğu anlaşılır. Özellikle bazı yer altı oda mezarlarındaki in situ buluntu durumu, bu türden nişlere mezar armağanları ve *urne*lerin konulduğuna işaret eder.

Mezarın iç tasarımlarına ilişkin ana kayada izlenebilen bu ayrıntılar oda ve salonlarının içinin -bugün sadece kayadan oluşan yüzeylerden çok- mezar armağanları ile birlikte oldukça renkli ve hareketli olduğunu gösterir. Kral ve ailesi için bırakılan takılar, kemerler, mobilya ve at koşum takımları, duvarları süsleyen *siqqatu*lara asılmış kalkan ve mızraklar, nişlere konulmuş

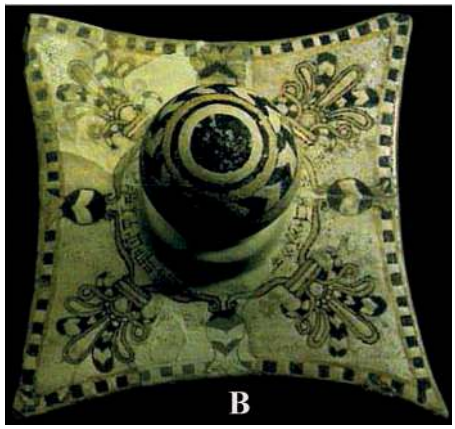

Argişti Mezarı'nda *siqqatu* adı verilen tunç levhaların yerleştirilmesi için yapılmış ortası delikli kenarları iç bükey kare oyuklardan bir örnek ve yanda demir çivisi ile bir *siqqatu* örneği. ©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

Kaya mezarlarının içerisinde, düzenli aralıklarla yerleştirilmiş nişler, dekoratif olduğu kadar işlevsel özelliklere de sahiptir. ©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

Tümü ana kaya oyularak yapılan çok odalı kaya mezarlarının boyutları, düzenlemeleri, cepheleri, önlerindeki platformlara inen merdivenleri ve giriş kapıları, bu mezarların birer ölü evi olarak düzenlendiklerine işaret eder.

pişmiş toprak ve tunçtan *urne*ler görsel etkileşimi artıran unsurların başında gelmiş olmalıdır. Duvar ve zemin yüzeyleri ile basamaklı kaya platformları ve sekiler ise ölünün içine konulduğu tunç kaplama veya tamamıyla taştan oyulmuş lahitler için düzenlenmişlerdi.

Kaya mezarlarındaki şişe biçimli birimlerin alternatif gömü alanları veya atık çukurları olabileceği öne sürülmüştür. Varto Kayalıdere'de saptanan bir kuyu içindeki buluntu durumu bu işlevlerini doğrular niteliktedir. Van Argişti, Palu, Doğubayazıt kaya mezarlarında da aynı mimari düzenleme görülür. Halk mezarlarında olduğu gibi krali mezarlarda da eski gömülerin yeni gömülere yer açabilmek için belli alanlarda toplandığı anlaşılır. Bu uygulama Urartu'da ölüm algısına farklı bir boyut kazandırmaktadır. Hoker pozisyonunda gömü, mezar başına ölü yemeğinin bırakılması, takıları ile gömülmesi gibi özellikler, öteki dünya inancı yanında ölüye karşı duyulan saygının göstergesi olarak da kabul edilir. Ancak sonraki aşamalarda ölüye ilişkin kalıntıların yeni gömülere yer açabilmek amacıyla mezar diplerine istiflenmesi bu saygınlıklarını görece tartışılır hale getirir. Buna karşın bugün bile yine yer darlığından, aynı mezarların birden fazla birey tarafından kullanıldığına dair birçok örnek mevcuttur.

Van Kalesi'ndeki Kremasyon Mezarı, konum ve plan açısından farklı bir anlayışı yansıtır. Aşağı Şehir'den ulaşılabilir bir yere yapılan mezar, tek bir büyük mekândan oluşur. Temel farklılığı ise yan duvarları boyunca açılmış niş ve bu nişlerin tabanlarındaki oyuklardır. Oyuklar kremasyon işlemi sonrasında cesetten kalanların konulduğu kapların (*urne*) yerleştirilmesi için açılmış olmalıdır. İki sıra halinde düzenli aralıklarla yerleştirilmiş bu oyukların sayısı (78 adet) düşünüldüğünde buranın bir "*columbarium*" olarak değerlendirilmesi yanlış olmaz. Burada tartışılması gereken, sadece kremasyon gömüler için kullanılan bir mezarın yapılmış olmasıdır. Yer altı oda mezarlarında normal gömüler ile kremasyon gömüler aynı mezar odasına konulabilmiştir. Yine çok odalı kaya mezarlarındaki nişlerin, kremasyon kapların konulması için yapılmış olduğuna dair ikna

edici veriler mevcuttur. Bu durumda Van Kalesi'ndeki bu mezar sadece kremasyon işlemiyle gömülmüş bireyler için yapılmış olabilir. Mezar önündeki, merdivenle inilebilen, iki kademe halinde ana kayaya oyulan platform, yakma işlemi ve gömü töreni için kullanılmış olmalıdır. Van Kalesi'nde 2016 yılında bulunan yeni bir mezar farklı mimari özellikler göstermekle birlikte, niş uygulamasının niteliği ile bu mezarla paralellik taşır. Yer altında, ana kaya oyularak yapılmış *dromos*lu oda mezarın yan duvarlarında üç yönde yine boylu boyunca uzanan niş açılmıştır.

Urartu coğrafyasında yaygın kullanılan oda mezarlar kuşkusuz bölge halkının eski geleneğinin bir ürünüdür. Değişen yasam koşulları ve artan nüfus, boyutları ve gömü sayılarında da bir değişiklik yaratmış gibi görünmektedir.

Bu türden mezarlar iki alt grupta değerlendirilir: Yer altı taş örgü mezarlar ve oyma mezarlar. Mezar tercihlerinde alanın yapısal özelliği belirleyici olmuştur. En azından uygun kayalık alanların olduğu bölgelerde yer altı kaya oyma mezarların tercih edildiğini söyleyebiliriz. Ana kayanın yapısal özelliğinin verdiği avantajlardan yararlanılmıştır. Birbirine bağlı daha küçük odalar veya gömü birimlerinin oluşturduğu mezar kümeleri yanında, tek büyük odadan oluşan mezar da vardır. Yan duvarlarda niş uygulaması, duvar kenarları boyunca uzanan sekiler yaygın mimari uygulamalardandır. Üst örtü bazen düz, bazen ise beşik tonoz biçimindedir.

Yer altı taş örgü mezarlar ise kimi istisnalar dışında tek odalı örnekler olarak karşımıza çıkarlar. Yan duvarlar bindirme tekniğindedir. Yükseldikçe içe doğru daralırlar. Üst örtü bazı örneklerde sahte kemerle düzenlenmekle birlikte genellikle yassı sal taşları ile oluşturulmuştur. Bazı örneklerde nişler ve bazen toprağa açılmış oyuklarda küçük ek gömü alanları oluşturulmuştur.

Urartu'nun eyalet merkezi olarak kabul edilen Erzincan-Altıntepe ile Adilcevaz, Erivan ve son yıllarda kaçak kazılar

Doğu Odaları Mezarı'nda, ölünün içerisine konulduğu tunç kaplama veya taştan oyulmuş lahitler için düzenlenmiş duvar ve zemin yüzeyleri ile basamaklı kaya platformları ve sekiler görülüyor.
©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

Tutak-Atabindi Mezarı'nın içerisinde aynı seviyede düzenli aralıklarla yerleştirilmiş nişler görülüyor.
©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

Urartu coğrafyasında yaygın kullanılan oda mezarlar kuşkusuz bölge halkının eski geleneğinin bir ürünüdür. Bununla birlikte, değişen yaşam koşulları ve artan nüfusla birlikte, mezarların boyutları ve gömü sayılarında bir değişiklik gözlenmektedir.

ile ortaya çıkarılan Eleşkirt-Gökçeçayır gibi yer altı oda mezarlarda mimari ve ölü armağanları açısından daha farklı bir uygulama görülür. Altıntepe, Eleşkirt ve Erivan gibi mezarlarda kesme taşla inşa edilmiş mezarlarda daha özenli bir işçilik ve zengin mezar armağanları söz konusudur. Altıntepe mezarları çok odalı olup, mezar odalarının birinde içlerine birer gömü yapılmış iki adet taş lahit bulunmuştur. Üst örtü sahte kemerle oluşturulmuştur ve mezar duvarlarında nişler yer alır. Erivan ve Adilcevaz mezarlarında bu nişler içinde *in situ* durumda *urne*ler tespit edilmiştir. Bu mezarların diğer bir önemli özelliği mezar armağanlarının niteliğidir. Kemer, silah gibi ölü armağanlarının bükülerek bırakması, mezar hırsızlığına karşı alınan önlem olarak açıklanmıştır. Tunç kemer ve silahlar yanında altın, gümüş takılar, mobilya aksamları ve at koşum takımları ile yazıtlı araba aksamları bu mezarların kraliyet ailesi veya yerel yöneticilere ait olabileceklerini gösterir.

Yer altı oda mezarların her iki tipinde de, yüzeyle bağlantıyı kuyu biçimli bir giriş sağlar. Yerin 1-2 metre kadar derinine inen bu dikey geçiş bazen taş örgü duvarlarla, bazen ana kaya bazen ise ana toprak oyularak oluşturulmuştur. Burada ulaşılan mezar odasının kapısı çok büyük değildir ve yassı bir sal taşı ile kapatılmıştır.

Yer altı oda mezarlarında elde edilen ölüme veya ölüye ilişkin arkeolojik ve antropolojik bulgular, Urartu toplumu için genel bir çerçeve oluşturmamızı olanaklı kılar. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu mezarlar çoklu gömünün yapılmış olduğu aile mezarları olarak tanımlanmıştır. Öyle ki 7-8 m^2 boyutlarındaki bir mezara yüzü aşkın bireyin gömüldüğü örnekler mevcuttur. Yeni gömülere alan yaratmak için eski gömülere ait kemiklerin mezarın dip kısmına doğru toplandığı görülmüştür. Bu örneklerde mezar odasının gerisine doğru, bazen mezar yüksekliğine ulaşan bir kemik ve buluntu yığını oluşmuştur. Kimi özel yaklaşımlar da dikkati çeker. Kafatasının bazen kaplar içinde, bazen ise mezar odasının bir bölümünde -dışarı doğru açılmış oyuk ve küçük birimlerde- toplandığı görülür.

Kremasyon işlemi sonrasında cesetten kalanların konulduğu *urne* adı verilen kaplara bir örnek. ©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

2016 yılında bulunan, farklı mimari özelliklere sahip Van Kalesi BG90 Kaya Mezarı, niş uygulaması bakımından Kremasyon Mezarı ile benzerlik taşır. ©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

Van Kalesi'ndeki Kremasyon Mezarı'nda, mezar odasının yan duvarları boyunca açılmış niş ve bu nişlerin tabanlarında urnelerin yerleştirilmesi için açılmış oyuklar görülüyor. ©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

Bu uygulama kafatasına özel bir önem verildiğini gösterir.

Mezar odalarında ölüler hoker biçiminde yatırılmışlardır. Kemikler ve bazı metal eserler üzerindeki kalıntılar, giysileri ile veya kumaşa sarılı halde gömülmüş olduklarını gösterir. Bilezik, yüzük, küpe, saç iğneleri ve boncuk kolyeler sıklıkla karşılaşılan mezar armağanlarındandır. Ölünün başucunda tespit edilen çanak ve testi ile vazo veya çömlek tipindeki kaplar ölü yemeği ve içeceğinin konulduğu kaplardır. Karagündüz Mezarlığı'nda kaplar içinde küçükbaş hayvan kemikleri tespit edilmiştir. Prof. Dr. Veli Sevin'e göre Karagündüz ve Dilkaya mezarlıklarında tespit edilen tandır kalıntıları ölü yemeğinin mezarlıkta pişirilmiş olabileceğini gösterir. Konuklar için pişirilen yemek ölünün başucundaki kaplara da konulmuştur. Yoncatepe mezarlarında da yemek artığı oldukları tespit edilen oğlak, koyun ve sığır kemikleri bulunmuştur.

Yoncatepe Mezarlığı'nda Urartu'da ölü gömme ile ilgili diğer bir dikkat çekici veri gelir. Mezarlarda, biri *in situ* olmak üzere çok sayıda köpek kafatası ve kemiği bulunmuştur. Yapılan osteoarkeoloji çalışmalarıyla, iskeletlerin 9-12 yaşlarında çoban köpeği cinslerine ait oldukları tespit edilmiştir.

Oda mezarlarda saptanan yanmış kemik ve kül kalıntıları kremasyon uygulandığına dair önemli bulgulardır. Doğu Anadolu'da kremasyon geleneği Urartu ile birlikte başlamış gibi görünmektedir. Örneğin Yoncatepe 3 mezarının neredeyse tümünü kaplayan kemik ve kül yığını, yoğun kremasyon işleminin kanıtları olarak gösterilir. Mezar odasındaki buluntu durumları, yakma işleminin mezar dışında yapıldığını gösterir. Kremasyon gömüler ile normal gömülerin aynı mezarlarda görülmesi dikkat çeken diğer bir ayrıntıdır. Bunların bir aile veya kabile mezarlığı olduğu

Van-Altıntepe Nekropolü Nişli Yer Altı Oyma Mezar. ©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

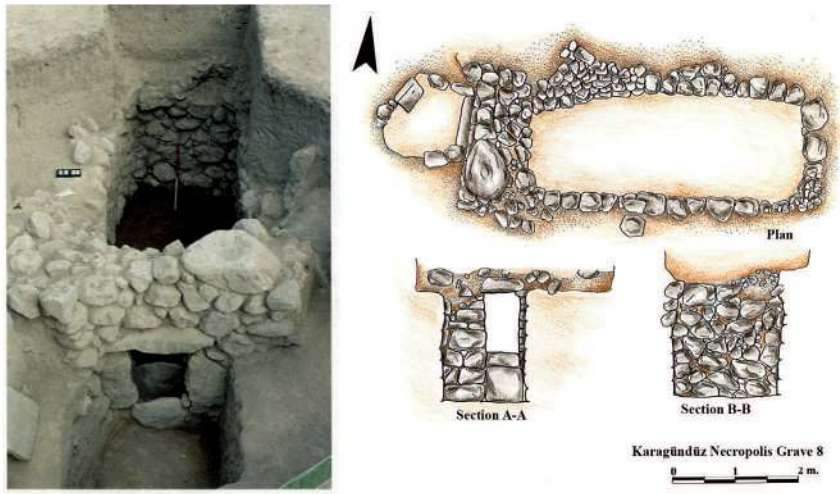

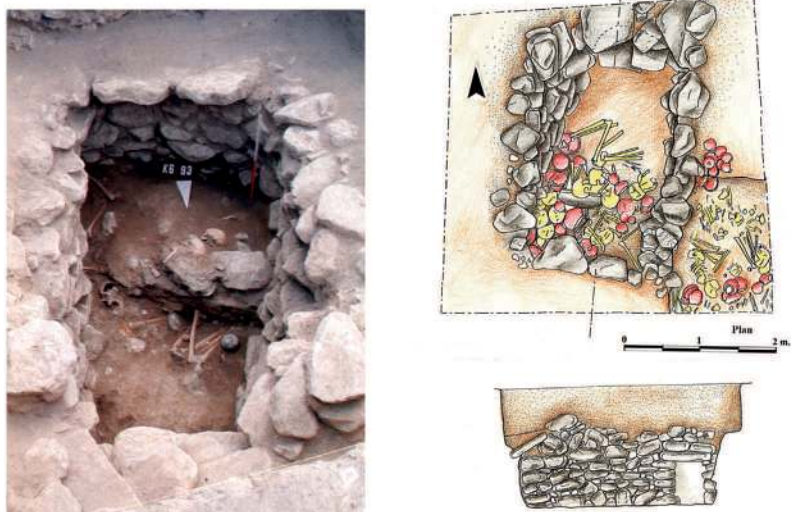

Yer altı taş örgü mezarların en belirgin özelliği tek odalı olmalarıdır. Bindirme tekniğinde inşa edilmiş yan duvarları yükseldikçe içe doğru daralır. ©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

düşünüldüğünde aynı toplulukta birden fazla inanç veya gömü geleneği söz konusu olur. Diğer taraftan kremasyon uygulamasının ölen kişinin ölüm koşulları ile de ilgili olabileceği düşünülebilir. Örneğin bazı toplumlarda salgın hastalıklar gibi çevresel nedenlerden cesetler yakılabilmektedir. Anadolu ve Akdeniz dünyasında kremasyon işleminin daha çok varlıklı ve "önemli" kişilere uygulandığına dair az sayıda yazılı belge mevcuttur. Urartu'da ise bu ilişkiyi ortaya koyacak herhangi bir arkeolojik veri bulunmaz. Hemen tüm Urartu mezar tiplerinde kremasyon gömülere ilişkin bulgulara rastlanmıştır.

Urartu'da kremasyon gömülerin konulduğu *urne*ler, kaya mezarları ve oda mezarlar dışında tek başlarına da görülebilmektedirler. Kısa boyunlu, küresel gövdeli bir küp içine yakılmış olan cesetten kalan kül ve kemik parçaları konulmuş ve bunlar toprak altına açılmış çukurlara veya ana kaya oyularak oluşturulan kanallara sıralar halinde dizilmiştir. *Urne*nin ağız kısmı çoğu zaman bir çanak veya taşla kapatılmıştır. *Urne*ler üzerinde değişik sayılarda sonradan açılmış delikler yer alır ve bu deliklerin "ölü ruhunun" dışarı çıkması için açıldığı iler sürülür. Prof. M. Taner Tarhan ise bu deliklerin sayısına göre *urne* içindeki bireyin cinsiyetinin

Urartu'da ölü ile mezar tipi arasındaki bağlantı çok odalı kaya mezarlarında görülür. Urartu başkenti Tuşpa'da krallar için, eyalet merkezlerinde vali için, beylik merkezinde ise yöre beyi için kaya mezarı inşa edilmiştir.

Erzincan Altıntepe 3 Nolu Mezar. ©M. Karaosmanoğlu
Altta: Erzincan Altıntepe 1 Nolu Mezar. ©M. Karaosmanoğlu

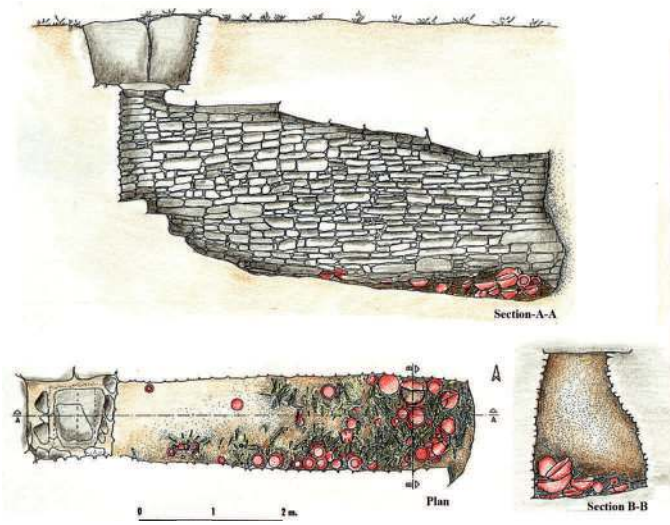

Van-Yoncatepe 3 Nolu Mezar'da da gördüğümüz gibi, yeni gömülere alan yaratmak için eski gömülere ait kemikler mezarın dip kısmına doğru toplanmıştır.
©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

belirlenebileceğini öne sürer. Tarhan'a göre tek delikli *urne* erkeğe, üç delikli evlenmiş kadına, iki delikliler de evlenmemiş genç kadına ait olmalıdır.

Mezarlık alanlarında karşılaşılan bir diğer mezar tipini basit toprak mezarlar oluşturur. Toprağa açılmış çukur içine gömü hoker pozisyonunda yatırılmıştır. Gömü biçimi basit olmakla birlikte mezar armağanlarında niteliksel bir ayrım yapmak zordur. Elbise ve takılarıyla gömülmüş ve başucuna ölü yemeğinin ve içeceğinin konulduğu kaplar bırakılmıştır.

Urartu'da ölü ile mezar tipi arasındaki bağlantı çok odalı kaya mezarlarında görülür. Urartu başkenti Tuşpa'da krallar için, eyalet merkezlerinde vali için, beylik merkezinde ise yöre beyi için kaya mezarı inşa edilmiştir. Yine aynı alanlardaki daha düzgün planlı, kesme taşla inşa edilmiş duvarlara sahip, zengin armağanlarla kendini karakterize eden mezar sahipleri de aynı gruba ait olmalıdırlar.

Yer altı oda mezarlar, taş sandık mezarlar, basit toprak mezar tercihlerinde arkeolojik bulguların sunduğu belirli bir veriden söz etmek zordur. Ancak oda mezarların çok sayıda olması, gömü yoğunluğu ve mezar armağanlarının standart özellikleri halkın geniş bir kısmı tarafından tercih edildiğini gösterir.

Yoncatepe Mezarlığı'nda *in situ* olarak bulunan köpek kafatası ve kemiği. ©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

Van-Ayanis Güneytepe Yerleşmesi'nde ortaya çıkan hoker pozisyonunda yatırılmış, basit toprak mezar.
©Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi

Lucia NOVAKOVA

ANTİK DÜNYADA ANADOLU'DA ÖLÜM

Mylasa'da (Milas) bulunan, Maussollos'un babası Hekatomnos'a ait Hekatomnos Lahdi. ©Kenan Gürbüz, Aktüel Arkeoloji Fotoğraf Yarışması 2011

De Mortuis Nil Nisi Bonum

"ÖLENİN ARKASINDAN KÖTÜ KONUŞULMAZ"

Eurymedon Vazosu üzerinde Perslere özgü aksesuar ile betimlenmiş bir figürün diğer figür tarafından aşağılandığı bir sahne yer alıyor.

Mezarlar üzerinde yer alan bezemeler, imgeler, yazıtların dili gibi tüm unsurlar, ölen kişinin belirli bir topluluğa bağlı olma durumunu, bu topluluğun iç dinamiklerini veya diğer etnik gruplar ile olan ilişkilerini yansıtır.

Anadolu coğrafyası; bölge sakinlerinin etnik kökenleri, topografyası, iklimi ve tarihi bakımından antik dünyanın en çok çeşitlilik gösteren bölgelerinden biridir. Geç Tunç Çağından itibaren Batı Anadolu kıyılarına yerleşmeye başlayan Yunan kolonileri, Anadolu'daki mevcut etnik gruplarla, özellikle de Frigler ve Lidyalılar ile temaslar kurmuştur. Bu süreçte Yunanlar ile Güneybatı Anadolu'nun yerel sakinleri arasında yoğun bir kültür alışverişi gerçekleşmiştir. Örneğin Karia ve Lykia kültürlerine baktığımızda, bunların Geç Tunç Çağının Luvi kültürünün bir devamı olarak şekillendiklerini görürüz. Bu medeniyetler arasındaki kültürel yakınlık, Demir Çağına ait arkeolojik bulgularla da desteklenmekte olup, bu etkileşimlerin daha da eskiye dayandığı düşünülmektedir. MÖ 546 yılında Akhaemenid kralı Büyük Kyros Lidya Krallığı'nı ele geçirerek, Batı Anadolu'nun büyük bir bölümüne hükmetmeyi başarmıştır. Ticaret merkezlerinin birçoğu Pers İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde kalan Anadolu'daki Yunan kentleri, fethedilmiş olmalarına karşın gelişim göstermeye devam etmiştir.

Anadolu'nun Arkaik ve Klasik dönemlerindeki mezar ikonografisine baktığımızda, Anadolu halkına, ağırlıklı olarak da genel halka özgü bir özellik olarak öne çıkan, ölen kişinin figürünü merkeze alan kabartmalarla bezenmiş mezarlarla karşılaşırız. Bu tür bezemelerle kaplı mezarlar, ölen kişinin fiziksel görüntüsünü yalnızca akrabalarından oluşan dar bir çevre için sergileme amacını taşımakla kalmayıp, bir tür kamusal ifade halini almıştır. Bu mezarlarda ne tür imgelerin kullanılacağı veya mezarın biçimi ve mezar yazıtında kullanılacak dilin seçimi gibi konuların hiçbiri rastlantısal

Polysena Lahdi'nin uzun kenarlarındaki kabartmalardan ilkinde (üstte) Troya kralı Priamos ile kraliçe Hekabe'nin kızı Polyksena'nın kurban edilmesi sahnesi betimleniyor. Lahdin yan yüzlerindeki kabartmalarda 37 figür yer alıyor. MÖ 6. yüzyıla ait olan Polyksena Lahdi literatüre giren en eski lahit olma özelliğini taşıyor. Çanakkale Arkeoloji Müzesi ©Aykan Özener

Pers istilası öncesinde Anadolu, elit sınıf mensuplarının Kıta Yunanistan'dakine benzer bir yaşam biçimine sahip olduğu kozmopolit bir toplumdan oluşuyordu. Yapılan kazı ve araştırmalarda ortaya çıkan arkeolojik, edebi ve epigrafik bulgular da, antik çağın uzun bir bölümü boyunca Anadolu'da, Yunan ve Anadolululardan oluşan, iki dil konuşan karışık bir topluluğun var olduğunu göstermektedir.

değildir. Mezarlar üzerinde yer alan bezemeler, imgeler, yazıtların dili gibi tüm unsurlar, ölen kişinin belirli bir topluluğa bağlı olma durumunu, bu topluluğun iç dinamiklerini veya diğer etnik gruplar ile olan ilişkilerini yansıtır. Anadolu, Yunan ve Pers uygarlıklarının her biri, ölen kişilerin imgelerini kullanarak kendi güçlerini, zenginliklerini ve aynı zamanda diğer halklara olan üstünlüklerini göstermeyi hedeflemişlerdir. Anadolu halklarının kültürel, siyasi ve dini alanlarda kendi kaderlerini tayin etme çabalarının, Perslerin gelişi ile birlikte daha da ön plana çıktığı görülmektedir. Bunun yansımaları mezar tipolojisi ve ikonografisinde de kendini gösterir. Yunanların, özellikle İonia İsyanı sonrasında meydana gelen olayların etkisi ile birlikte, kendilerini *barbaroi* yani "barbarlar" olarak nitelendirdikleri halklardan ayırmaya başladıklarını görürüz. Öte yandan Anadolu halkları da, sahip oldukları yerel kültürel özellikleri, Yunan ve hatta Pers kültürlerine özgü özellikler ile birleştirerek kendilerine özgü bir kimlik yaratmış ve bu kimliği diğerlerine gösterme çabası içinde bulunmuşlardır. Bugün elimizdeki yazılı kaynaklar ve eşsiz sanat eserleri Yunanlar hakkında son derece detaylı bilgiler sağlarken, mezar taşları ve taşlar üzerinde yer alan yazıt ve bezemeler de Anadolu halklarına ait bu çok çeşitli mozaiğin tamamlanmasını sağlar.

Kültürel çeşitlilik Anadolu coğrafyası için bir yenilik değildir. Pers istilası öncesinde Anadolu, elit sınıf mensuplarının Kıta Yunanistan'dakine benzer bir yaşam biçimine sahip olduğu kozmopolit bir toplumdan oluşuyordu. Yapılan kazı ve araştırmalarda ortaya çıkan arkeolojik, edebi ve epigrafik bulgular da, antik çağın uzun bir bölümü boyunca Anadolu'da, Yunan ve Anadolululardan oluşan, iki dil konuşan karışık bir topluluğun var olduğunu göstermektedir. Arkaik Dönem sonlarında Atina'da yaşayan aristokratlar da bundan pek farklı olmayan bir yaşam biçimine sahipti.

Klasik Döneme gelindiğinde, bu dönemde meydana gelen çalkantılı olayların bazı değişikliklere yol açtığını görmekteyiz. Yunanların, Persler üzerindeki askeri ve kültürel üstünlüklerini, kamusal eserler üzerinde betimlenen mitolojik hikayeler aracılığıyla ortaya koymaya başladığı bu dönemde, Anadolu mezarlarında da tamamıyla farklı bir karakteristik yapıya sahip askeri sahnelerin yer almaya başladığını görürüz. Duvar resimlerinde veya kabartmalarla bezeli lahitler üzerinde; zafer kazanmış Persler veya zafer kazanmış Pers zırhı giyen askerler gibi sahnelerin betimlendiği görülmektedir. Örneğin, Karaburun Tümülüsü'ndeki duvar resimlerinde Yunan giysileri içinde betimlenen, yenilgiye uğramış ve hatta düşman gelmeden kaçmakta olan figürler yer almaktadır. Tatarlı Tümülüsü'nde ise, Pers askerlerinin ucu sivri başlıklar giyen düşmanlara karşı kazandığı zafer betimlenmektedir. Burada kullanılan başlıklar, Yunan sanatçıların etnik kökenleri fark etmeksizin *barbaroi* olarak tanımladıkları halkları

Afyon'da bulunan Tatarlı Tümülüsü'nde yer alan duvar resimlerinde savaş sahneleri betimleniyor.

Çanakkale'nin Çan ilçesindeki Altıkulaç köyünde bulunan Greko-Pers üslubundaki Altıkulaç Lahdi'nin kısa yüzlerinden birinde, bir çatışma sırasında Perslere özgü silah ve teçhizatı bulunan bir figürün, Yunan giysileri giyen bir figürü etkisiz hale getirdiği bir sahne yer alıyor. Çanakkale Arkeoloji Müzesi ©Aykan Özener

betimlemek için kullandıkları bir semboldür. Çan Altıkulaç Lahdi'ne baktığımızda ise, bir çatışma sırasında, Perslere özgü silah ve teçhizatı bulunan bir figürün, Yunan giysileri giyen bir figürü etkisiz hale getirdiği bir sahne ile karşılaşırız.

Takip eden on yıllar içerisinde, geleneksel olarak Yunanların barbarlar üzerindeki zaferini sembolize eden Panhellenik motiflerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunun en güzel örneklerinden biri, mezarının yapımı için dönemin en önde gelen Yunan sanatçılarını görevlendiren Karia satrapı Mausollos'un mezarıdır. Gösterilen tüm bu çabalara karşın, Akhaemenid hükümdarlar ile Yunanlara ait saraylarda ve anıtsal mezarlar üzerinde betimlenen sahnelerde, Anadolulu hükümdarların Büyük Kral'ın tahta çıkışına destek olurken veya ona haraç verirken betimlendikleri görülmektedir. Anadolu mezarlarında yer alan savaş sahneleri veya askeri bir arka plana sahip sahneler genellikle, mezar sahibinin sosyal statüsü ile övgüye değer başarılarına dikkat çekme amacını taşır. Öte yandan, betimlemelerde Yunan silah ve teçhizatlarının yer alması, Yunanların düşmanlar tarafından yenilgiye uğratıldığını gösteren sahnelerin tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmez. Sanatçılar sıklıkla, bir güç sembolü olarak Pers aksesuarlarını *(bashlyk, anaxyrides)* Yunan veya yerel unsurlarla *(kandys)* bir arada kullanmaya devam etmiştir. Daha karmaşık sahnelerde ise, boyutu (daha büyük), pozisyonu (oturan figürler) veya kendisine eşlik eden figürler (mızraklı süvariler) gibi özellikleri ile vurgulanan önemli figürlerin yer aldığını görürüz. Askeri teçhizat kullanımı, betimlenen karakterlerin etnik kökenlerini hakkında tahminde bulunmamıza olanak sağlayan önemli bir unsurdur. Aynı şekilde Yunan ve Perslere ait diğer aksesuarlar; örneğin yemek kapları, saç aksesuarları ve giysiler, müzik ve spor aletleri de etnik kökene işaret eden özelliklerdendir. Genellikle MÖ 5. yüzyıl sonlarına ait mezar ikonografisinde görülen bu tür nesneler, ölen kişinin en etkin şekilde temsil edilmesini sağlayan sembollerdir. Bu semboller sayesinde, kişinin sosyal statüsü, sahip olduğu yetkiler, güç ve maddi zenginlik gibi özellikler hakkında fikir edinilebilmektedir.

Yunanların, Persler üzerindeki askeri ve kültürel üstünlüklerini, kamusal eserler üzerinde betimlenen mitolojik hikayeler aracılığıyla ortaya koymaya başladığı Klasik Dönemde, Anadolu mezarlarında da tamamıyla farklı bir karakteristik yapıya sahip askeri sahnelerin yer almaya başladığını görürüz.

İran'ın Fars eyaletinde bulunan, kayaya oyulmuş anıt mezarlardan oluşan Nakş-ı Rüstem adlı arkeolojik sit. Buradaki Pers kral mezarlarından bazılarında Anadolulu hükümdarların Büyük Kral'ın tahta çıkışına destek olurken veya ona haraç verirken betimlendikleri görülmektedir.

Daskyleion'dan mezar steli. MÖ 5. yüzyıl. Sütunlu bir lahit taşıyan iki atlı cenaze arabasını takip eden Pers başlıklı figürler. Bu sahneye Anadolu-Pers sanatı dışındaki Pers ikonografisinde pek rastlanmaz. İstanbul Arkeoloji Müzeleri ©Ali Konyalı

Nereidler Anıtı büyük podyum frizinden detay. British Museum, Londra.

Nereidler Anıtı'ndan savaş betimli detay. British Museum, Londra.

Altta: Nereidler Anıtı'ndan savaş betimli detay. British Museum, Londra.

Nereidler Anıtı'nın küçük podyum frizinden detayda Arbinas Pers giysileri içinde, elçileri kabul ederken. British Museum, Londra.

Burada asıl önemli olan, bu tür askeri sahnelerin ölen kişinin yaşamından belirli kesitleri temsil edip etmediği sorusudur. Tatarlı Tümülüsü'nün de aralarında bulunduğu bazı örneklerde gerçek olayların betimlendiği görülmektedir. Bazı örneklerde ise bunun tam aksine, benzer motiflerin siyasi birlik ve sosyal statü göstergeleri olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Anadolu'da yaşayan Yunanların ve Anadolulların sanat eserlerindeki gerçeklik arayışı, ister toplumsal ister natüralist olsun, bir ölçüde Kıta Yunanistan'ın ideal sanat anlayışına karşı duran bir olgudur. Belirli tarihsel olayların betimlendiği sahneler (kent fethetme sahneleri, fethedilmiş düşman imgeleri, vs.) Anadolu geleneğinde de mevcuttur ancak bunlar genellikle Yakın Doğu özellikleri taşımaktadır. Diğer yandan, Anadolu'da görülen eserler üzerindeki sahnelerin, sıklıkla tarihsel olaylar ile Yunan mitolojilerini harmanlayan sahneler olduğu görülmektedir. Mitolojik ve tarihsel karakterlerin bir arada yer alması, hatta bazen bir tanrının huzurunda betim-

Ksanthos Beyi Arbinas'ın mezar anıtı olan "Nereidler Anıtı" adını sütunlar arasındaki *nereid* (su perileri) heykellerinden alır. *Nereid*lerin buradaki asıl görevi kahramanlaştırılan ölünün cennete yükselişini canlandırmaktır. Mezar anıtının frizlerindeki savaş sahnelerinde *tiara*larıyla betimlenmiş Pers askerler yer alır. MÖ 390-380

lenmeleri, Anadolu'da olduğu gibi Kıta Yunanistan'da da Klasik Dönemin karakteristik sahnelerindendir. Yunan sanatında veya daha çok Atina sanatında karşımıza çıkan eşitlikçi karakter, Doğu Akdeniz sanatında çok daha istisnai bir durumdur. MÖ 5. yüzyılın Yunan dünyasındaki eserlere baktığımızda, ortak bir ülkü çerçevesinde, bireysel betimlemelerin çok daha az görüldüğü güçlü bir kamusal yaşam vurgusu ile karşılaşırız. Yunan tapınaklarını süsleyen bronz atlet heykelleri ve mezar stellerindeki imgeler, Yunan toplumunun temelini oluşturan fiziksel, zihinsel ve entelektüel anlamdaki mükemmel bireyi *(kalokagatia)* betimleme çabasını açıkça ortaya koyar. Bu idealleştirmeler, mezar taşı olarak kullanılan veya tapınaklara adak olarak bırakılan Arkaik *kuros* ve *kore* örneklerinde de kendini gösterir. Bu dönemde, sanat eserlerinde betimlenen kişilere sahip oldukları özellikler değil, sahip olmalarını istedikleri görüntüler verildiğinden, kimlik saptaması, fiziksel benzerliklere dayanarak değil, yazıtlar sayesinde mümkün olmuştur.

Yunanların ideal insanı betimleme çabaları, Yunan tanrılarının insana benziyor oluşu gibi, tanrılara benzeyen bir mükemmel insan portresinin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Örneğin, hem tanrılar hem de insanlar dünyasında yer alan Heros figürü, neredeyse tamamıyla Yunanlara özgü bir karakterdir. Batı Anadolu'da, İyonlar tarafından üretilen *kuros* heykellerine baktığımızda, bunların bazı fiziksel eksiklikleri (hafif yüz kırışıklıkları, daha büyük vücut hacmi, şişkin abdomen kasları gibi), farklı duruşları ve farklı eylemler içerisinde betimlenmeleri bakımından ideal Yunan sanatından uzaklaştıkları görülmektedir. Buradaki amaç olasılıkla, belirli bir kişiye özgü fiziksel özelliklere ilişkin bir eşsiz olma durumundan ziyade, betimlenen kişinin yüksek sosyal statüsüne

Atina'daki Kerameikos Mezarlığı'nda bulunan Atinalı bir asker olan ve Korinth Savaşı sırasında genç bir yaşta hayatını kaybeden Dexileos'un mezar steli. Dexileos Yunanlara özgü giysiler içinde, yerdeki düşmanı ise çıplak olarak tasvir edilmiştir. MÖ 394

Mitolojik ve tarihsel karakterlerin bir arada yer alması, hatta bazen bir tanrının huzurunda betimlenmeleri, Anadolu'da olduğu gibi Kıta Yunanistan'da da Klasik Dönemin karakteristik sahnelerindendir.

dikkat çekmekti. Kişinin sosyal statüsüne işaret eden özellikler kullanmak, gerçekçi üslupta tasvir etme eğiliminin biçimlerinden biriydi. Bu tür imgeler, Klasik Dönemde, topluluk içerisindeki belirgin rollerine dikkat çekilen mükemmel vatandaşları tasvir eden çok daha sade portreler halini almıştır. Bunlar arasında savaşçı, genç atlet, anne ile çocuk gibi karakterler yer almaktadır. Bu dönemde mezar taşları, ailesel nitelikte mezar anıtları (*sema*) olmaktan uzaklaşarak, ölen kişiyi çok daha geniş kitleler karşısında temsil edecek kamusal anıtlara *(mnema)* dönüşmüştür. Ölen kişinin anne ve baba taraflarının kökenini gösteren mezar yazıtları, belirli bir süre boyunca, kişilerin vatandaşlık kökenini kanıtlama amacına hizmet etmiş ve bir anlamda doğum belgesi yerine geçmiştir.

Karadeniz kıyılarındaki Istros'ta yaşayan *metoikos*lar Nikeratos ve oğlu Polyksenos'un anıt mezarı. Tapınak cephesine benzer bir görünüme sahip mezarın, çağdaşı olan Halikarnassos Maussolleionu'ndan esinlendiği düşünülür. Kalithea'da bulunmuştur. MÖ 330 Pireus Müzesi, Yunanistan

Anadolu mezar ikonografisinde görülen sahnelerin, ölen kişi adına düzenlenen anma törenleri ile birlikte kişiyi ölümden sonra bekleyen yaşamı temsil eden sahneler veya günlük yaşamdan aktiviteler olabilecekleri düşünülmektedir. Bu seçeneklerin her ikisi de, ölen bireyin toplum içindeki baskın rolüne vurgu yapıyor olmakla birlikte, bunların günlük yaşamdan aktiviteleri yansıtan sahneler olması daha akla yatkın bir önermedir. Bununla birlikte bu imgelerin, kökeni çok daha eski Anadolu ve Yakın Doğu ikonografilerine dayanan (örn. şölen, av ve savaş sahneleri) arketipsel imgeler olabileceği de düşünülebilir. Bu sahnelerin her biri, çok sesli olma özellikleri ile birbirlerini tamamlayan bir karaktere sahiptir. Bazı araştırmacılar, ölen bireyin eşi, çocukları veya diğer aile üyeleri ile birlikte betimlendiği bazı örneklerdeki aile vurgusunun, yerel Anadolu gelenekleri ile ilişkili olduğunu öne sürer. Bu düşünce bir ölçüde, antik çağ yazarlarına ait eserler *(Hdt.1.173)* ile Klasik Dönem Lidya mezar yazıtlarında görülen anasoyluluk olgusu ile de kanıtlanmaktadır. Anadolu ve Kıta Yunanistan'da bireylerin, mezar taşlarını kendi temsillerini sergilemek amacıyla kullandıkları da bilinmektedir. Herodotos, MÖ 5. yüzyılda Yunanları din haricinde birbirine bağlayan güçlerin, ortak köken, dil ve yaşam tarzı olduğunu söyler *(Hdt.8.144.2)*. Bu dönemde cenaze ve ölüm konusunun işlendiği eserlerde, din ve kültür önemli ölçüde yer bulurken, köken ve dil sembolizmine ise daha az yer verildiği görülmektedir.

Nereidler Anıtı'nın ön cephesi. British Museum, Londra.

MÖ 5. yüzyılın Yunan dünyasındaki eserlere baktığımızda, ortak bir ülkü çerçevesinde, bireysel betimlemelerin çok daha az görüldüğü güçlü bir kamusal yaşam vurgusu ile karşılaşırız. Yunan tapınaklarını süsleyen bronz atlet heykelleri ve mezar stellerindeki imgeler, Yunan toplumunun temelini oluşturan fiziksel, zihinsel ve entelektüel anlamdaki mükemmel bireyi betimleme çabasını açıkça ortaya koyar.

Anadolu halklarının, geçmişleri üzerine kendilerine özgü hikayeler kurgulamış olabilecekleri düşünülebilir. Örneğin, başlangıçta yerel unsurlar ve Yakın Doğu modellerinden, daha sonra ise Yunan göçü ve kolonizasyonundan faydalanarak Anadolu topraklarında etki gösteren farklı kültürlerle harmanlanmış bir geçmiş oluşturmuş olabilirler. Yunanların geçmişinde de benzer değişimler görülmektedir. Arkeolojik bulgular, her iki halkın da, olayları dönemin siyasi koşullarına fayda sağlayacak şekilde ciddi ölçüde manipüle ettiğine dair kanıtlar sunar. Örneğin, Kral Minos'un kurduğu ve Anadolu'daki ilk Yunan kolonileri ile Karialılar ve Lykialılar tarafından da devam ettirilen talassokrasi modeli, Tunç Çağında Ege Denizi'nin iki tarafı arasındaki erken dönem

temaslarına dair izler sunar. Yunanlara özgü bir diğer etiyolojik hikaye grubu: *Herakles*, *Epigoni* (Thebai kentine karşı başarısız bir sefere çıkan Yediler'in oğulları) veya *Nostoi* (Troya Savaşı'nın ardından yurtlarına geri dönen Yunan kahramanlar) ile ilintili konuları kapsar. Anadolu'daki Yunan kentlerinin kuruluşu ile ilişkili mitler, Yunanların yerel halkı nasıl sürgün ettiği veya öldürdüğü gibi konulara yer verir ancak iki halk arasında gerçekleşen evlilikler konusuna yer vermez *(Hdt.1.146)*. Bazı antik çağ yazarlarının, Pers egemenliği döneminde Anadolu halklarının otokton kökeni üzerine çalışmalar yapan yerel tarihçilerin eserlerine atıfta bulundukları görülmektedir *(Strab. 14.2.28, Ath.6.101)*. Bir diğer ve daha geç tarihli bir etiyolojik hikaye grubu da, o sırada devam etmekte olan Yunan-Pers Savaşları ve Peloponez Savaşları'nın etkisi altında ortaya çıkan ve üç göçmen Yunan kabilesi; İyonlar, Dorlar ve Aioller ile ilişkili hikayeler grubudur. Bu dönemde Atina'da ortaya çıkan şiirler, tarihsel olayları konu edinen eserler veya söylevlerin de Atinalıların etnik kökeni ve İonia'ya yaptıkları göç gibi konular üzerinde durduğu görülmektedir.

Yunanların, kendi etnik ve kültürel kimliklerini sosyo-tarihsel olaylara ve kendileri ile Yunan olmayanlar arasındaki ortak ilişkiye dayanarak şekillendirmiş olmalarına benzer şekilde, Anadolu halklarının da kendi kimliklerini Pers ve Atina egemenliklerine dayanarak şekillendirmiş olmaları muhtemeldir. Klasik Dönemde isim seçimlerinin yerel trendlerin etkisi altında olduğu ancak bunların da, daha geniş bir toplumsal ve kültürel alana yayılmış diğer etnik gruplarla olan etkileşimlerden gitgide daha fazla etkilendiği görülmektedir. Örneğin, Karialılara özgü bir isme sahip biri Yunan etnik kimliğine sahipken, Yunan ismine sahip biri de Karia kimliğine sahip olabilirdi. Çoğunlukla mezar anıtlarından gelen epigrafik belgeler, örneğin Lykialı bir kişinin genellikle Anadolu ve Yunan, ender olarak da Pers olmak üzere iki ayrı dil ve topluluğa özgü, iki ayrı isme sahip olduğunu göstermektedir. Bazı durumlarda bu iki ismin benzer anlamlar taşıdığı da görülmektedir. Ender rastlanan Pers isimleri ise, Batı Anadolu'nun Yunancayı iyi bilen sakinlerinin uzun vadeli çift dilli gelenekleri ile açıklanabilir. Likçe ve Yunanca dillerinin her ikisinin de MÖ 5. yüzyıl sonları ile 4. yüzyıl ortaları arasında son derece yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu dönemde bir soyluluk göstergesi olarak görülen Yunancanın, daha yüksek bir sosyal ve kültürel statüye işaret ettiği düşünülebilir. Yalnızca isimler değil, aynı zamanda ismi geçen kişilerin aile ilişkileri hakkında da bilgiler veren epigrafik veriler, belirli bir aile içerisinde hem Likçe hem de Yunanca kişi adlarına sahip üyeler bulunduğunu gösterir.

Anadolu uygarlıklarının, kökenlerine vurgu yapmak ve sahip oldukları yetkiyi meşrulaştırmak amacıyla Yunan mitolojisinden yararlandıkları bilinmektedir. Klasik Dönemin mezar ikonografisine bakacak olursak, sıklıkla kullanılan figürler arasında Chimera veya Pegasus'u görürüz. Bu, mitolojinin güçlü Yunan kahramanlarından biri olan ve Chimera'yı öldürerek Lykia'ya yerleşen ve aynı zamanda

Perikle Heroonu maketi. ©Limyra Kazı Arşivi

Limyra'daki Perikle Heroonu batı frizinde yer alan kabartmada sıralar halinde askerler. ©Limyra Kazı Arşivi

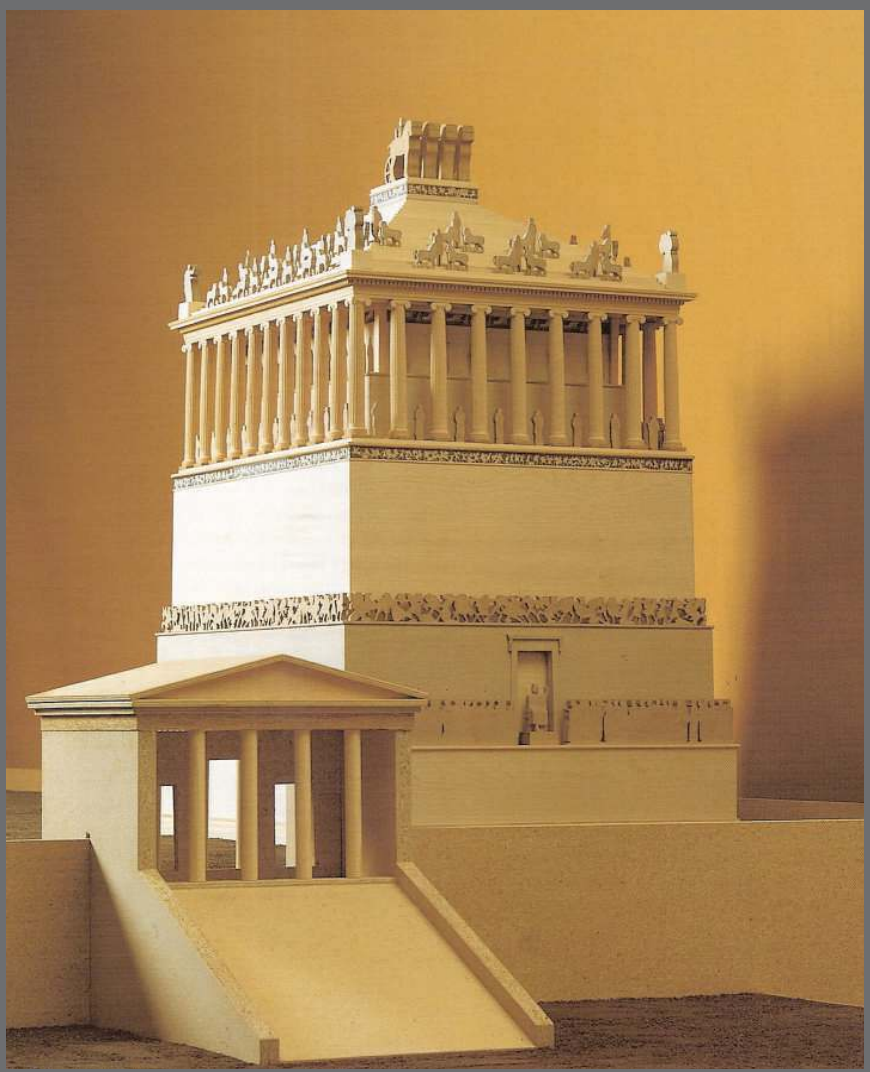

Karia satrapı Maussollos'un anıt mezarı olan, yapımına Maussollos tarafından başlanan ve karısı Artemisia tarafından tamamlanan Halikarnassos Maussolleion. MÖ 355

Troya Savaşı'nda yer alan Lykialı liderler Glaukos ve Sarpedon'un da dedesi olan *(Il.6.155)* Bellerophon'un hikayesidir *(Il.6.192)*. Pegasus'un yanı sıra bir diğer fantastik yaratık olan Gorgon'un, Anadolu mezar ikonografisinde Yunan mitolojisinden bir diğer figür ile ilişkili olarak yer aldığını görürüz. Frig Vadisi'nde yer alan, MÖ 6. yüzyıl sonları ile 5. yüzyıl başlarına tarihlenen, Yılan Taş olarak bilinen mezar odasının cephesini süsleyen *Gorgoneion* figürü, Perseus ve Gorgon mitine gönderme yapmaktadır. Perseus figürü, Anadolulu ve Yunanlar tarafından olduğu kadar Persler tarafından da bilinen bir karakterdir. Herodotos, Kral Kserkses'in Argos halkına, Perseus figürü örneğini sunarak Persler ile Yunanların ortak kökenine ilişkin bir mesaj gönderdiğini söyler *(Hdt. 7.150)*. Örneğin, Limyra'daki Perikle *Heroon*unu süsleyen merkez akroteri üzerinde Perseus ve Bellerophon figürleri yer almaktadır. Sürekli olarak değişen ittifaklar içinde bulunan yerel krallıklara ev sahipliği yapan Batı Anadolu Bölgesi, hem Yunanlar hem de Persler için stratejik önemi olan bir coğrafyadır. Dolayısıyla bu bölgede ortaya çıkan ve tamamıyla yerel gelenek-

leri yansıtan mezarlarda, mitolojik karakterler ile Pers ve Yunan modellerine göre stilize edilmiş yerel hükümdarların rahatlıkla bir arada kullanıldığını görmekteyiz.

Biçim ve bezeme unsurları bakımından Yunan tapınaklarına benzeyen mezarlarda, yerel Anadolu, Yunan ve Pers mimari geleneklerine özgü unsurların özgür bir biçimde bir arada kullanıldığını görürüz. Bu mezarlar daha sonradan ortaya çıkan ve antik çağın en pahalı mezar yapıları olma özelliğini taşıyan, ismini Karia satrapı Maussollos'tan alan *mausolleion* yapılarına da esin kaynağı olmuştur. Bu yapıların, zengin bezeme programları ve büyük boyutlarına ek olarak, kentin en merkezi yerinde veya yüksek ve kentten soyutlanmış bir alanda inşa edilmiş olmaları dikkati çeker. Yaşayanlar ile ölüler dünyası yani nekropoller arasındaki ayrım, Yunan kentlerinin oluşum evrelerinden beri süregelen bir gelenektir. Bununla birlikte, bazı istisnai durumlar da görülür. Örneğin, kentin kurucusu için (*her os ktistes*) genellikle *agora*daki özel bir alanda ebedi istirahat yeri ayrılır. Anadolu kentlerinin merkezinde yer alan *heroon* veya *maussolleion* yapıları ile benzer özellikler taşıyan mezar yapılarına Yunan kentlerinde de rastlanır. Bu tür yerleşim içi mezarların en eski örneklerinden biri, Pisidia bölgesindeki Termessos kentinde yer alan *heroon* yapısıdır. Kent kurucuları ile ilgili geniş bir alana yayılmış etiyolojik mitler ve hikayeler, Klasik Dönemde Yunanlar tarafından da, belirli bir bölge üzerindeki hak taleplerine destek oluşturmak veya münferit kentler ile olan ittifaklarını sonlandırmak amacı ile kullanılmıştır. Anadolu kentlerinde, kent merkezinde yer alan anıtlar hükümdarın gücünün açık bir ifadesi ve hanedanlığın devamlılığının göstergesi olma amacına hizmet etmiştir. Örneğin, Halikarnassos Maussolleionu'ndaki yer seçimi, kent planlamasına gösterilen özene işaret eder. Maussollos, mezar anıtının yer seçimi ile, *synoikismos* (antik çağda birkaç kentin veya yerleşimin bir araya gelmesi ile oluşturan polis yani kent-devletler) oluşturma yönündeki çabalarına da işaret eden, kentin kahramansı kurucusu rolüne vurgu yapmak istemiştir. Anadolu halklarının geçmişlerine duydukları saygı daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Örneğin, Ksanthos'taki tiyatro yapısının inşa edilmesi sırasında, kent merkezindeki daha eski sütunlu mezarların korunmasına dikkat edildiği bilinmektedir.

Biçim ve bezeme unsurları bakımından Yunan tapınaklarına benzeyen mezarlarda, yerel Anadolu, Yunan ve Pers mimari geleneklerine özgü unsurların özgür bir biçimde bir arada kullanıldığını görürüz. Bu mezarlar daha sonradan ortaya çıkan ve antik çağın en pahalı mezar yapıları olma özelliğini taşıyan, ismini Karia satrapı Maussollos'tan alan *maussolleion* yapılarına da esin kaynağı olmuştur.

Soldan sağa: Halikarnassos Maussolleion'unun podyumunu süsleyen Amazon Frizi'nden detaylar.

Lykaon Ressamı'na ait kırmızı figürlü *pelike* üzerinde Odysseus'un yeraltındaki ölüler dünyasında Elpenor ile karşılaşma sahnesi betimlenmekte. Kirke'nin adasında ölen ancak toprağa gömülmeyen Elpenor, Odysseus'tan kendisine bir cenaze töreni düzenlemesini ister. Böylelikle Odysseus, Elpenor adına iki koç kurban eder. MÖ 450-440 Boston Güzel Sanatlar Müzesi, ABD.

ANTİK GREK VE ROMA DÜNYASINDA ÖLÜM VE CENAZE TÖRENLERİ

ÖLÜM, TARİH BOYUNCA DOĞUM KADAR ÖNEMLİ OLMUŞ, İNSANOĞU BİRLİKTE YAŞADIĞI TÜM CANLI VE NESNELERİN ÖLÜMÜ ARDINDAN ACI DUYMUŞ, YAS TUTMUŞTUR. ANTİK GREK VE ROMA TOPLUMUNDA ÖLÜM, GENELLİKLE "RUHUN BEDENDEN AYRILMASI" YA DA BİR "UYKU" OLARAK YORUMLANMAKTADIR.

Aynur CİVELEK

Yaşam ve ölüm birbirine zıt iki kavram; ölüm, yaşayanların aklına getirmek ve adını anmak istemediği bir gerçeklik. Giden için bir yolculuk ya da bir son, geride kalanlar içinse gidenin ardından kalan boşluktan doğan acı, keder ve yasın hüküm sürdüğü bir dönem. Gerçekte ne olduğu tam olarak bilinmez; yaşayanlar "ölüm"e kendilerince anlamlar yüklerler. Doğum kadar, ölüm her zaman önemli olmuştur. Ölen bir insan, hayvan ya da bitki olabilir; gidenin ardından acı duymak, yas tutmak doğal bir süreçtir ve insanoğlu, birlikte yaşadığı tüm canlı ve nesneler için yas tutabilir.

Ölüm gibi önemli bir olay karşısında, tarih boyunca, farklı topluluklarda çeşitli törenlerin düzenlendiği ve belli geleneklerin oluştuğu, arkeolojik kazılarda ele geçen verilerle ve bazı antik yazarların anlatımlarıyla desteklenmektedir. Şimdiye dek, farklı zaman ve farklı toplumlardaki ölüm ve cenaze törenleri hakkında çok sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu yazıdaki amacımız, özellikle antik Grek ve Roma toplumlarındaki ölüm, ölüme yüklenen anlam ve ölümden sonra gerçekleştirilen törenlerini sunabilmektir.

Tarih boyunca insanlar özellikle doğum, evlilik ve cenaze gibi önemli olaylarda belli bir tören düzeni geliştirmişlerdir. Her tören zamansal, toplumsal ve kişisel farklılıklar gösterebilir. Antik Grek ve Roma toplumunda ölüm, genellikle "ruhun bedenden ayrılması" ya da bir "uyku" olarak yorumlanır. Bazı ünlü düşünürler ölümle ilgili düşüncelerini şöyle belirtirler:

"Ölüm hepimizin yazgısıdır; kader ölüm döşeğine serince insanı, tanrılar bile uzaklaştıramaz uğursuz ölümü ondan…" Homeros (MÖ 8.yüzyıl)

"Ölüm bizi korkutamaz. Çünkü yaşadığımız sürece ölüm yoktur, ölüm geldiğinde ise artık biz yokuz." Sisamlı Epikyros (MÖ 341- MÖ 270)

"… Ölülerin süsü, büyük başarılarının parlaklığıdır." Euripides (MÖ 480-406)

"… Şanlı bir ölümle ölmek, insanlar için tanrıların bir lütfudur." Aiskhylos (MÖ 525-456)

"… Doğanlar hem yaşamayı hem de ölümü kabullenirler ve arkalarında çocuklar bırakırlar; böylece ölüm yeniden doğar." Herakleitos (MÖ 535-475)

Ölüm Kavramı ve Cenaze Törenleri

Grek mitolojisinde, ölüm canlılar için varken, "tanrılar" için yoktur, dolayısıyla "ölümsüz"dürler. Yaşayanlar içinse ölüm kaçınılmazdır. Greklerin cenaze törenlerine büyük önem verdikleri, arkeolojik verilerden ve bazı yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. "Ruh"un (*psykhe*), Eleusis'e, beden gömülmeden girmeyeceğine inanılır. Eğer bir kişi gömülmemiş durumda bulunursa, onu "gömmek" kutsal bir görevdir. Toprağa gömülmeyen ruhların Hades bataklığını geçmelerinin olanaksız olduğu, gömülmeyen bedenlerin ruhlarının yüzyıllarca havada başıboş olarak dolaştıkları düşünülür. Hades, yeraltındaki ölüler dünyasının tanrısıdır ve köpeği Kerberos, yeraltı dünyasının kapısını bekler. Antik yazar Hesiodos'a göre, Nyks (Gece), Tartaros'ta yaşayan kardeşler Hypnos (Uyku) ve Thanatos (Ölüm) tanrılarını yaratmıştır.

Cenazenin gömülmesinde esas olarak iki yöntem kullanılmıştır: kremasyon (yakarak gömme) ve inhümasyon (bedenin toprağa gömülmesi). Yakıldıktan sonra geriye kalan kemikler, bir kabın içine konularak yine toprağa gömülür; bu nedenle, mezarlıklar, mezarın yeri, mezar taşı yazıları, resimleri ve kabartmaları, lahitler, mezar odaları ve gömme kaplarına önem verilmiştir. Cenazenin gömülmesi yakınları, akrabaları,

Yeraltındaki ölüler dünyasının tanrısı Hades ve yeraltı dünyasının kapısını bekleyen köpeği Kerberos betimlemesi. Altamura'dan bir *krater*. MÖ 350'ler. Kırmızı figür tekniğinde.

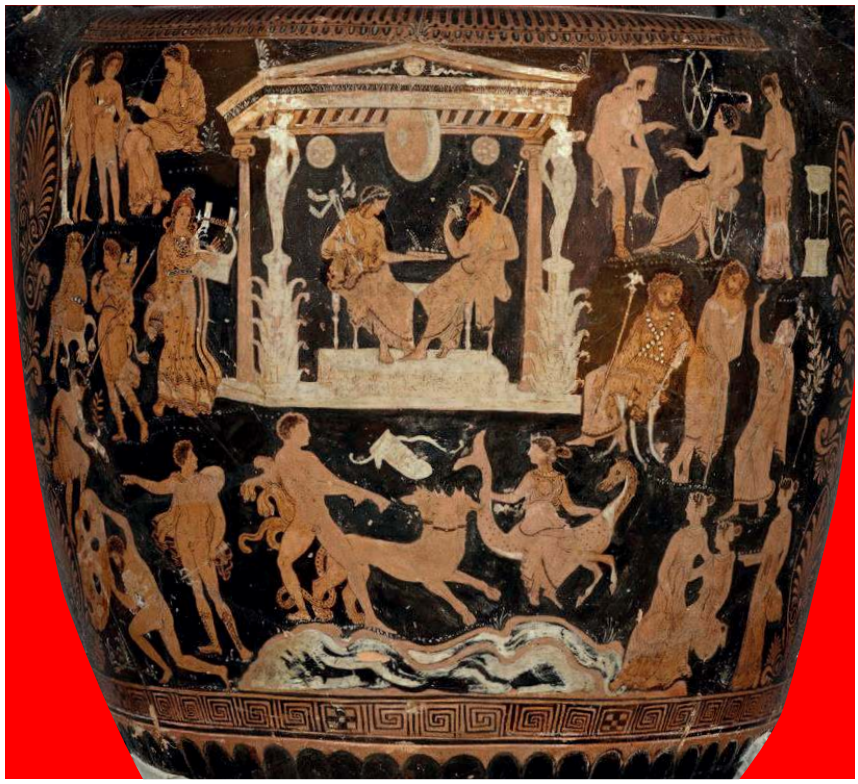

Dipylon Grubu. MÖ 760-735. Karından kulplu, boyu 160 cm olan *amphora* üzerinde *prothesis* sahnesi betimlenmekte. *Kline* adı verilen ayaklı yatak üzerinde ölen kişi, yakınları ve ağıt yakanlar görülmekte. Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi

Hirscfeld Ressamı. MÖ 750-735. 108.3 cm yükselikte olan *krater* üzerinde, at arabası üzerinde duran *kline* ile birlikte cenazenin taşınması (*ekphora*) sahnesi görülmekte. Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi

arkadaşlarının görevidir. Ölen kişinin gözleri ve ağzı kapatılarak, kendisini diğer dünyaya taşıyacak olan kayıkçı Kharon'a vermesi için ağzına bir *"obolos"* yerleştirilir ve sikke bu şekilde kullanıldığında *"danake"* adını alır.

Antik Grek düşüncesinde ölü pis kabul edilir. Ölüm sonrası, cenazenin bedeni yıkanır ve kokulu yağlarla ovulur. Yapraklar ve çiçeklerden oluşan bir çelenk, cenazenin başına yerleştirilir; genellikle giydirilen renkli giysileriyle birlikte gömülmesi sağlanır. Cenaze, üzerinde bir şilte ve başının altına yerleştirilecek bir yastık bulunan yatak üzerine yatırılarak *(prothesis)*, bu şekilde en az bir gece bekletilir. Solon Kanunları'na göre *prothesis* evin içinde gerçekleştirilmelidir. *Prothesis ve ekphora* (mezara taşınması) antik seramiklerde MÖ 750'lerden itibaren betimlenir. Genellikle gömme işlemi, *prothesis*ten bir gün sonra gerçekleştirilir. Cenaze töreni sırasında ağlayanlar, başlarına vuran ya da saçını çeken figürler ile ölen kişinin yakınları, evde kullandığı eşyaları hatta hayvanları da betimlenir. Profesyonel ağıtçıların belli bir ücret karşılığında tutulması yaygın bir uygulamadır. Antik kaynaklara göre yas rengi gri ve siyahtır. *Prothesis* sırasında, cenazenin

CENAZE TÖRENİ SIRASINDA AĞLAYANLAR, BAŞLARINA VURAN YA DA SAÇINI ÇEKEN FİGÜRLER İLE ÖLEN KİŞİNİN YAKINLARI, EVDE KULLANDIĞI EŞYALARI HATTA HAYVANLARI DA BETİMLENİR. PROFESYONEL AĞITÇILARIN BELLİ BİR ÜCRET KARŞILIĞINDA TUTULMASI YAYGIN BİR UYGULAMADIR.

Damon Ressamı. Siyah figür tekniğinde *hydria*. MÖ 560-550. Ölen Akhilleus'un bedeni *kline* üzerine yatırılmış ve çevresinde Nereidler, saçlarını yolarak, dövünerek acılarını göstermekte. Louvre Müzesi, Paris.

Tymbos Ressamı. Beyaz zeminli *lekythos* üzerinde kayıkçı Kharon betimlemesi. MÖ 500-450. Ashmolean Müzesi, Oxford.

çevresine sarmaşıklar, defne ya da mersin dallarının yerleştirildiği bilinir. *Ekphora* töreni ise, genellikle gündüz gerçekleştirilir. Ölü yatağı, omuzlar üzerinde ya da bir at arabasında taşınır. *Ekphora* törenine katılanlar yine ölen kişinin yakınlarıdır.

Gömme işlemi sırasında bir cenaze konuşmasının *(epitaphia)* yapıldığı, mezar başında gerçekleştirilen törenlerde farklı dönemlerde çeşitli koku kaplarının *(aryballos, alabastron, lekythos, unguentarium)* kullanıldığı ve

Lübnan'daki Sidon antik kentinde bulunan Salmamodes'in mezar steli. MÖ yaklaşık 2. yüzyıl. İstanbul Arkeoloji Müzeleri

cenaze ile birlikte gömüldüğü bilinir. Mezar içine ölen kişinin kendini evinde hissetmesi için özel eşyaları ve günlük kullandığı kapların yerleştirildiği yaygın görülür.

Cenaze töreni boyunca evde bulunan kişilerin temizlenebilmeleri için kapının önüne içi su dolu bir kap yerleştirilir. Kuşlar ve ölülerin kutsal alanlara girmesi yasaktır. Evin ve çevresindeki alanın ölü tarafından kirlendiğine inanılır ve kirlilik yas süresi boyunca sürer. Hasta yabancılar, köleler ve çocukların daha az kirli olduğuna, kahramanlar, kurucular ve savaş alanında ölen askerlerin çok az kirliliğe yol açtığı düşünülür. Cenaze sokakta olduğunda, bütün kent

YAKILDIKTAN SONRA GERİYE KALAN KEMİKLER, BİR KABIN İÇİNE KONULARAK YİNE TOPRAĞA GÖMÜLÜR; BU NEDENLE, MEZARLIKLAR, MEZARIN YERİ, MEZAR TAŞI YAZILARI, RESİMLERİ VE KABARTMALARI, LAHİTLER, MEZAR ODALARI VE GÖMME KAPLARINA ÖNEM VERİLMİŞTİR.

Ressam Euphronios. MÖ 520-510. Kırmızı figür tekniğinde yapılmış krater. Üzerinde, ortada yer alan Sarpedon'un ölüsünü kaldıran Hypnos (Uyku) ve Thanatos (Ölüm) görülmekte. Eser 1971'de İtalya'da Cerveteri'de bulunmuştur.

alanının temizlenmesi gerektiğine, cenazeye dokunan ve eve giren herkesin, hatta evin temizlenmesi gerektiğine inanılır. Cenazeden sonraki 3. gün ev, dışarıdan getirilen kirlenmemiş su (farklı bir kaynaktan alınan su ya da özellikle deniz suyu ile ya da bunlar yoksa toprakla ovulabilir) ile temizlenir.

Cenaze töreninden sonra yakınlar/akrabalar evde yapılması gereken bir yemek törenine katılırlar *(perideipnon).* 9. gün *"ta enata"*, 13. gün *"triakosta"* töreni yapılır ve "yas"ın sonu olarak kabul edilir. Mezar başlarında farklı törenler düzenlendiği bilinir: Ölen kişinin doğum günü, resmi kutlama günleri, *Genesia, Nemesia, Epitaphia gibi.* Bu törenlerde çiçekler, çelenkler (mersin, defne dallarından yapılmış), kurdeleler, çeşitli yiyecekler ve içeceklerin sunulduğu bilinir.

Roma'da ve Roma'nın egemen olduğu yerleşimlerde cenaze törenleri Greklerden çok farklı değildir. Ölümden sonra ikinci hayatın var olduğu inancı, Roma'da MÖ 1. yüzyıldan önce görülmez. Augustus zamanından başlayarak, mezar taşları üzerinde kişilerin isimleri belli bir düzen içinde yazılır. Antik yazarlar, mezar taşlarındaki yazılar, duvar resimleri, gömme biçimleri, mezarlara bırakılan hediyeler, ölümle ilgili inanışlar ve cenaze törenleri hakkında bilgiler verir.

"Epikürik" ve "Stoik" düşünceye göre ruh bir malzemedir ve ölümle birlikte yok olur. Bazı mezar taşları üzerinde *"sumus mortales, immortales non sumus"* (biz ölümlüyüz, ölümsüz değiliz) yazılarına rastlanmıştır. Toplumun farklı kesimlerince, temelde benzer fakat statüye göre biçimlenen cenaze törenleri yapılır. Roma gömme geleneklerinde, ölünün bozulması, geriye kalanlardan

Kaunos Kaya Mezarları. MÖ 4. yüzyıl. Dalyan, Muğla.

temizlenmek ve ölünün üzerine toprak atmak önemlidir. Antik Grek geleneklerinde olduğu gibi, özellikle, bulaşıcı hastalıkların çok sık görüldüğü Roma'da ölü "pis" kabul edilir. İnhümasyon, kremasyon ve Mısır etkisiyle mumyalama görülür. Kremasyon, Erken Hristiyanlık etkileriyle birlikte bırakılır. Roma'nın en dikkat çeken özelliği, ölen kişiler ve cenaze törenlerinin kabartma betimlemelerinin olduğu lahitler ve mezar kabartmalarının sıklıkla kullanılmış olmasıdır.

Roma'da ölüm, cenaze ve ölümden sonra geride kalanlar tarafından uygulanan geleneklerin kurallara bağlandığı görülür. On İki Tablet Yasaları'nda *(Lex XII Tabularum, MÖ 450)* cenaze töreninden önce ve sonrasında yapılması gerekenler yazılıdır. Tablet 10'da "Dini Hukuk" altında yer alan maddelere göre: Hiç kimse şehir içinde yakılamaz ve gömülemez. Bir cenaze alayında ve bu cenaze alayı ayinlerinde hukukun koyduğu sınırlar aşılamaz. Cenaze alaylarında izin verilen özel yas tutma halleri dışında aşırılığa izin verilmez. Ölü yakmak için kesilmiş ve ayrılmış odunlar, patlatılmamış ve kaba olmalıdır. Evde gömülmeye hazırlanan bir cesedin başında hizmet etmek üzere, başları kapalı üç kadından fazlası bulunamaz. Beden, mor kumaşlara sarılmalıdır. Dışarıda yakıldığında cenaze alayına eşlik edenler arasında 10 kavalcı bulundurulabilir. Yas tutan kadınlar, ölünün yanında tırnaklarıyla yanaklarını yırtmamalı, "eyvah" diye ağıt yakmamalıdırlar. Ölünün yakılmasından sonra, ölüye ait hiçbir kemik kalmamalı, yakılanın külleri başka bir yerde korunmalıdır. Her ne şekilde olursa olsun, savaşta veya işte yurt dışında ölen birinin kalan parçaları yakınlarınca atalarının yanına taşınabilir. Hiçbir ölü kölenin vücudu yağlanmamalı, ne de ölünün onuruna cenaze alayında içki içilmemeli ve bir şeyler yenilmemelidir. Hiçbir şarap veya ön içki, laden reçinesi (mür) ile çeşnilendirilmemeli. Gömülme esnasında ölünün üzerine serpilerek dökülmelidir. Cenazenin bulunduğu sunak üzerinde ne geniş çelenkler ne de kokular yakılmamalıdır. Yalnızca bir bireye ait cenaze için yeterli ayaklıklar bulundurulmasına izin verilebilir. Her ne şekilde olursa olsun altının, ceset üzerinde, yanında bulundurulmasına gömülmesine izin verilemez. Sadece yakılmasında çenesinin kilitlenebilmesi için altın kullanılması yasaldır. Hiç kimse, bir diğerinin onayı ve izni olmadıkça kendi evine 20 metreden daha yakın yerde ölü yakmak için odun yığamaz. Hiç kimse zaman aşımıyla bir lahdin yerinin sahipliğini kazanamaz. Sözü edilen kuralların zamanla daha farklılaştığı ya da yerleşimlere göre farklı biçimlerde uygulandığı görülebilmektedir.

Antik Roma'da ölümün yakın olmaya başladığı düşünüldüğü andan itibaren aile ve yakınlar toplanır. Ölüm yaklaştığında kişi çıplak olarak toprak üzerine yatırılır ve ölüm gerçekleştikten sonra, ölen kişinin en yakın akrabası son bir öpücük verir. Yakın akrabaları ölüyü, ismiyle son bir kez çağırır *(conclomare);* gözlerini kapatır *(deponere).* Yıkanıp yağlandıktan sonra

ağzına sandalcı Kharon'a vermesi için bir sikke yerleştirilir. Cenaze, sergilenmesi *(collocatio)* için en iyi elbiseleri giydirilip, yüksek ve büyük bir yatak *(lectus funebris)* üzerine yatırılır. Cenazenin olduğu evin kapısının dışına asılan bitkiler, ölünün evde olduğu anlamına gelir ve kapının kapalı olması yas işaretidir. Yine, cenaze evinde yas işareti olarak, evin avlusundaki ateş söndürülür ve evdeki ağlayan kadınlar, saçlarını yolar, giysilerini parçalar, göğüslerine vururlar.

Ölen sıradan vatandaş eğer bir erkekse, hayatında sanki bir kere zafer kazanmış gibi, başına taç yerleştirilip *"toga"* giydirilerek sergilenir. Eğer bir *censor* ise, mor bir *toga,* eğer zafer kazanmış ya da benzeri bir iş yapmışsa altın süslemeli bir *toga* giydirilir. Varlıklı kişilerin ayakları, evin kapısına bakacak şekilde yerleştirilir. Cenaze yatağının başında kandiller ve meşaleler yakılır; çiçekler, çelenkler ve girlandlar yerleştirilir. Fakirler ise, ucuz bir cenaze yatağı *(sandapila)* üzerinde taşınır. Bedenin yakılması *"ustores",* mezar kazma işi *"fossores"* tarafından gerçekleştirilir. Zengin kişilerin cenazelerini ise *"dissignatores"* düzenler. Cenazelerin düzenlenişinde profesyonel cenaze kaldırıcıları *"libitanirii"* ve onların yardımcıları *"pollinctores"* görev alır. Cenaze töreninde, ölünün en yakınında olan akrabaları ve arkadaşlarının yanı sıra, müzisyenler ve profesyonel ağlayıcılar da yer alır. Müzisyenler arasında borucular *(tibicines)*, trampetçiler *(tubicen)*, boynuz üfleyenler *(cornicines)* bulunur.

"Pompa funebris" olarak adlandırılan cenaze alayında, ölen kişinin yakın akrabalarının siyah renkte *"lugubria"* giymesi gelenektir. Genellikle geceleri meşaleler eşliğinde düzenlenen bu törenlerde, cenazeyi ölenin yakın arkadaşları, akrabaları ve

Mezar içine ölen kişinin kendini evinde hissetmesi için özel eşyaları ve günlük kullandığı kapların yerleştirildiği yaygın görülür.

MÖ 1. yüzyıl tarihli Amiternum mezar kabartmasında bir cenaze alayı betimlenmektedir. Abruzzo Ulusal Müzesi, L'Aquila, İtalya.

Haterii mezar kabartması. MS geç 1. yüzyıl. Vatikan Müzesi

özgür bıraktığı köleler taşır. Fakir cenazelerini dört kişi taşır fakat sayının sekize kadar çıktığı görülür. Ölünün sergilenmesinin ne kadar sürdüğü, kişinin statüsüne bağlı olduğu kadar, aynı zamanda iklimle ilişkilidir. Genellikle bu süre, antik kaynaklarda açık olmamakla birlikte, bir gün ile bir hafta arasında değişir. Fakirler ve köleler hemen gömülür. Roma gömme geleneklerini biçimlendiren temel düşünce, ölünün pis olduğu ve etrafı kirletmesi olduğundan, bu durum cenaze töreninin süresini belirler. Cenaze törenleri toplumun sınıflarına göre farklılık gösterir. MÖ 2. yüzyılda Romalı soylu kişiler için yapılan cenaze törenlerini ayrıntılı olarak anlatan Polybios, ölen erkek olduğunda, bedeninin Forum'da kürsü üzerine yerleştirildiğinden söz eder. Antik yazar Appianus, Sulla'nın cenazesini ayrıntılı bir biçimde anlatırken, cenaze alayına katılanların yanı sıra, çeşitli kentlerden gelen hediyeler, cenaze törenine katılanlar için altı yüz kadar yatak, aromatik hediyeler taşıyan evli kadınlar bulunduğundan söz eder. Plutarkhos ise, Sulla'nın ölümünden sonra hamamlar ve eğlence yerlerinin kapatıldığından, tiyatrolar ve şölenlerin ertelendiğinden ve kadınların bir yıl boyunca yas tuttuğunu belirtir.

Ölümden sonraki 9. gün mezar başında yemek yenir ve bu yas sürecinin sonudur. Ölen kişi, bütün yıl boyunca cenaze yemekleri ile anılır. Mezarlara değerli hediyeler, ölen kişinin kişisel eşyaları, çocuk oyuncakları, kandiller ve koku kapları, çeşitli yiyecek, içecek, çiçek ve çelenkler bırakılır. Antik Roma'da ölüyü yaşatmak için mezara yiyecek bırakıldığı, yağ ve hatta kan akıtıldığı bilinir. Ovidius, ölüler için mezarlıklarda düzenlenen festivallerden söz eder. Şubat aylarında *Parenthalia*, Mayıs aylarında *Rosalia* (Gül Festivali) düzenlenir.

Yaşlı Plinius ve Polybios'un anlatımlarından, cenaze töreni sırasında bütün ailenin, atalarına ait masklar giymesi geleneğin MS 50'lere dek devam ettiği anlaşılır. *"Imagines maiorum"* adı verilen, genellikle balmumundan yapılan ve yaşayan aile üyelerinin törenlerde kullanması için yapıldığı belirtilen bu masklar, evlerin avlularındaki dolaplarda saklanır. Ata masklarını takan aktörler, aynı zamanda ölen kişinin giysilerini giyerler. Savaş sırasında ölen askerlerin cenazeleri toplu olarak yakılır ya da gömülür.

Yukarıda değinmeye çalıştığımız antik Grek ve Roma kültürlerinde, ölüm ile cenazeye yüklenen anlamın birbirinden çok farklı olmadığı, geleneklerin fazla değişmeden sürdüğü gözlenir. Binlerce yıldır süren geleneklerin, günümüzde de birçok toplumda, benzer biçimde uygulandığı dikkat çeker.

Borghese koleksiyonundan Meleager'in ölümünün betimlendiği Roma lahdi. MS 160-170. Louvre Müzesi, Paris.

Cenaze töreni sırasında bütün ailenin, atalarına ait masklar giymesi geleneği MS 50'lere kadar devam etmiştir. "Imagines maiorum" adı verilen, genellikle balmumundan yapılan ve yaşayan aile üyelerinin törenlerde kullanması için yapıldığı belirtilen bu masklar, evlerin avlularındaki dolaplarda saklanmıştır.

Roma'dan ata maskları.

AIZA

Aizanoi Kuzey Nekropolis.

Elif ÖZER / Fotoğraf: Aizanoi Kazı Arşivi

Antik çağda Phrygia bölgesinde yer alan Aizanoi antik kenti günümüzde Kütahya ilinin 48 km güneybatısındaki Çavdarhisar ilçesindedir. Kentin kuzey nekropolisinde kazılar 2012-2017 yılları arasında yürütülmüş ve yaklaşık 120 birey ile mezar tespit edilmiştir.

Buluntulara göre kuzey *nekropolis*teki en erken gömme biçimi kremasyondur. "Yakmak" anlamına gelen kremasyon Latince "*cremare*" kökünden türetilmiş olup, MS 1. yüzyıla kadar yaygın bir uygulamadır. Kremasyonun neden yapıldığı konusunda farklı görüşler vardır. Bunlar arasında yeniden doğuş; kötülüklerin uzaklaştırılması; ruhun ve bedenin temizlenmesi; bedenin ve ruhun öteki dünyaya eksiksiz ulaşabilmesi; yer tasarrufu ve hijyen sağlanması; bu dünyadan öteki dünyaya geçiş aşamasında ölünün gömülmesi işleminin sorunsuz gerçekleştirilmesi ve ruhun bedene geri dönmemesi için ölünün yakılması; dünyada

ÖLÜ GÖMME ADET-LERİ

işlediği günahlarının cezasını çekip ölümden sonraki yaşama günahsız başlaması gibi görüşler yer almaktadır.

Aizanoi'da kremasyon pratiği, verilere göre MÖ 2. yüzyılda başlamıştır. Antik kaynaklara bakıldığında defnin gün doğmadan yapıldığı bilgisi elde edilmektedir. Aizanoi'da da defin olasılıkla gün doğuşundan önce gerçekleşmiş, bununla birlikte kremasyonlarda bireyin yakma süreci çok kısa sürmemiş ve gün doğuşundan sonra da devam etmiş olmalıdır. Bireylerin çoğu için kremasyon, *bustum*da gerçekleşmiş gibi görünmektedir ancak Roma'da ateşin zarar vermesini engellemek için kremasyonun şehir duvarları dışında *ustrinae*de (*crematoria*) yapılmasına dair kurallar olduğu da bilinir. 7-8 saat sürdüğü düşünülen kremasyon sonrasında genelde ısı 800 dereceye çıktığında kemiklerin mavimsi, gri ve beyaza dönüştüğü gözlemlenmiştir. Kemik renginin beyaz olması ise yüksek ısıya maruz kaldığını göstermektedir. Aizanoi'da ise yanma sonucunda kemiklerin beyaz, gri, mavimsi, kahverengi ve siyaha dönüştüğü gözlemlenmektedir. Kremasyon gömülerde farklı renk tespiti, işlemin değişik ısı derecelerinde uygulandığına işaret etmektedir. Başka bir araştırmada cesedin 700 derece ısıya maruz bırakıldığında kemiklerin küçülmekle birlikte hala belirgin kaldığı belirtmiştir. Bu durumda Aizanoi'da en azından 700 dereceden daha yüksek bir ısıda kremasyon yapılmış olmalıdır. Ölü gömme adetleri üzerine Roma metinleri incelediğinde; *Funus Translaticium* evresinin ilk adımında ölünün kaçan ruhunu yakalamak için bir yakını tarafından öpüldüğünü öğreniriz. Ardından gözü ailenin bir üyesi tarafından kapatılarak *conclamatio* başlatılır ve defin işlemine kadar ölünün adı söylenerek merhuma ölümü kabul etmesi sağlanmaya çalışılır. Daha sonra yatağından kaldırılan ölü, kadın yakınları ya da *pollinctores* tarafından yıkanır, parfümlenir ve bazen ağzına *Kharon*'a vermesi için bir sikke yerleştirilir. Aizanoi'da

Üstte: Bir çocuğun mezarında bulunan *amulet*.

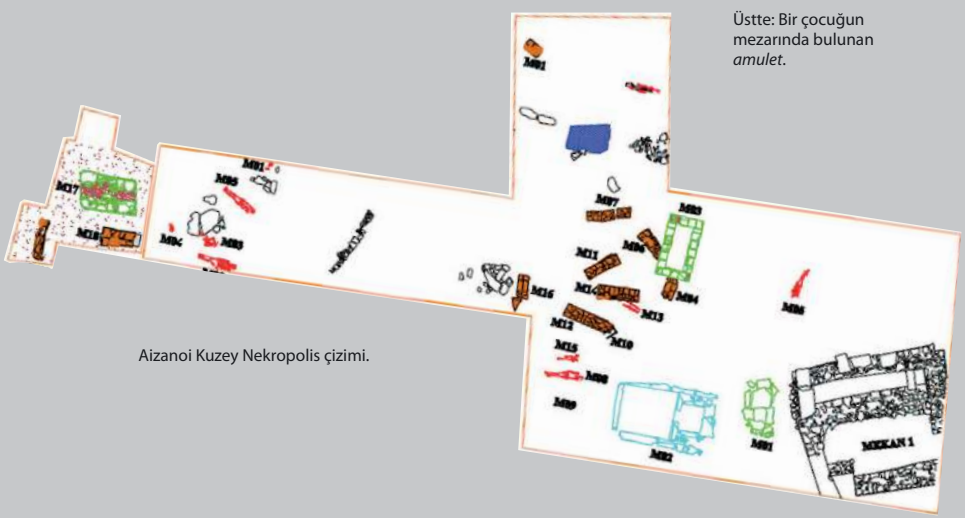

Aizanoi Kuzey Nekropolis çizimi.

İnhümasyon mezar.

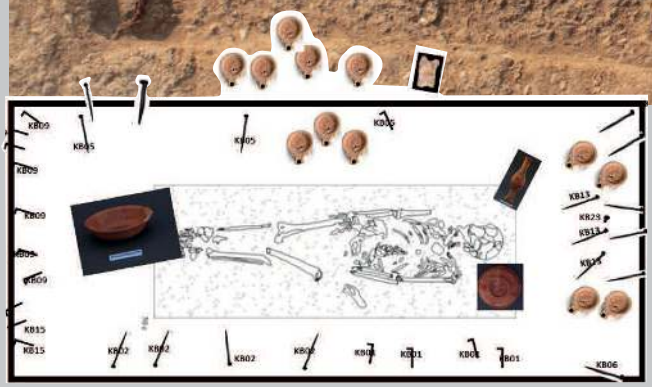

İnhümasyon mezarlar ve mezar eşyaları.

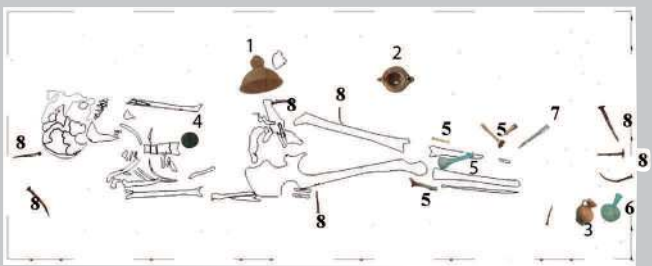

Aizanoi'da mezarların büyük kısmında hem mezar içi hem mezar dışında, mezarda yenen silicernum (cenaze yemeği) ile ilgili olduğu düşünülen sofra takımları, fincanlar, testiler ve pişirme kapları bulunmuştur.

Bir mezarda bulunan *tintinnabulum*.

pek çok mezarda *Kharon*'a verilen ücret bazen ölünün ağzında, bazen elinde, bazense göğsü üzerinde bulunmuştur. Fakir kişiler genelde siyah bir giysiye sarılıyor olmakla birlikte, beyaz *toga* daha çok tercih edilmiştir. Evin dış kapısına evde ölüm olduğunu haber vermek için servi ya da dağ çamı (*pieca montis*) dalı asıldığı bilinir (*Pliny, Nat. Hist.* XVI. 40. 139). Daha sonra ölen kişi evin *atrium*una yerleştirilen cenaze yatağına ayakları kapıya bakacak şekilde yerleştirilir. Ziyaretçiler ve ağıtçılar taziye diler. Ölenin etrafına çiçekler konur ve buhurdanlık yakılır. Zengin ailelerin ağıtçı (*praeficae*) ve müzisyen (*tibicines* ve *tubicines*) tuttukları da bilinir. *Pompa* (cenaze alayı) genelde ölümün ikinci gününde başlar. Ceset evden davetli arkadaşlar tarafından çıkarılır. Cenaze alayında yürüyen yakın akrabalar, ölen atalarının balmumundan masklarını yüzlerine takarlar. Augustus döneminde ise bu masklar yerine ölen ataların mermer büstü taşınmaya başlamıştır. Aizanoi'da MS 1. yüzyıla tarihlenen iki kadının mezarında, muhtemelen ata kültüyle bağlantılı pişmiş toprak bir mask bulunmuştur. Eğer ölen varlıklı biriyse, bir *feretrum* (sedye) üstünde, siyah giysiler giymekte olan aile üyeleri ya da arkadaşları tarafından seçilen 6 ya da 8 kişi tarafından; ancak

ölen fakir biri ise bir *sandapila*da (sanduka) 4 *sandapilarii* ya da *vespillones* (taşıyıcı) tarafından taşınır. Muhtemelen köleler tarafından elde taşınan meşaleler, hem geceyi aydınlatmak hem kötü ruhları kaçırmak gibi işlevler taşır. Mezarda ya da *crematorium*da kısa bir tören ardından, önce ölünün göz kapakları açılır; cesetten daha sonra mezara konmak üzere *os resectum* (ölenden bir parça almak) alınır; çok az toprak atılır ve ardından kremasyon başlatılır (*Varro, De Lingua Latina,* V. 23). Son olarak şarap ve az bir toprak ile *iniectio glebae* yapılır, yani kalan şarap ve toprak küllerin üzerine dökülür. Küller arasından yanmış kemik parçaları gömü için toplanır; ya doğrudan pişmiş toprak ya da cam bir kap içine ya da bir kumaş veya çuval içine; bazen bir *sandapila* (sanduka) içine ya da doğrudan mezara yerleştirilir. Bu tür keten torbadan bir parça, South Wales, Caerleon'daki lejyon kalesi yakınında MÖ 2. yüzyıl başlarına tarihlenen bir mezarda, kurşun kutu içinde erimiş halde bulunmuştur. Aizanoi'da ise buluntulara göre değerlendirildiğinde, ceset bazen *sandapila* (sanduka), bazen *feretrum* (sedye), bazense odun yığınları üzerine yerleştirilerek yakılmış olmalıdır. Mezar içinde bulunan farklı ebat ve formlardaki çiviler, menteşe aksamları ve köşebentlerin *sandapila, feretrum* ve bazen de ahşap kutular ile bağlantılı olduğu anlaşılmıştır. Bu çivilerle ilgili ön araştırmada, örneğin "L" başlı ucu kıvrık çivilerin meşe gibi sert odunlu bir malzemeye çakılmasının çok uygun olmadığı; yumuşak, kavak gibi bir ağaca çakmanın daha kolay olabileceği ve çiviyi içine gömerek tekrar çakılabileceği bilgisine ulaşılmıştır. Kremasyonda kullanılan *sandapila* ya da *feretrum*un yapıldığı ağacın, her yerde kolay yetişen kavak ağacından yapılma ihtimali bulunmakla birlikte, alınan numunelerin laboratuvar sonucuna göre daha kesin bilgiye ulaşılacaktır. Bununla birlikte, *Aeneas* kremasyonda kullanılan ağaçlarla ilgili şu ifadeleri kullanır: *"Saygıyla. Sakızlı çamlardan, meşelerden toplanan odunları yığdılar, yeşil yapraklı dallarla sardılar, serviler kaktılar yığının önüne"* (*Aeneas,* VI. 214-217). Demek ki kremasyon altına serilen odun yığınlarında sakız çamı ve meşe kullanılırken, ateşi tutuşturmak içinse servi kullanılmıştır. Kremasyonun bazen papirüs, bazen odun kömürü, katran ya da çıra ile tutuşturulduğu bilinmektedir. Aizanoi'da ise 2017 yılında bir kremasyon mezarda meşe

Kremasyon mezar ve kömürleşmiş odun parçaları.

İnhümasyon ve kremasyon mezar.

Kremasyon mezar ve buluntuları.

Kontekst buluntular.

Cam *unguentarium*lar ve cam *millefiori* kase.

Mezarlarda bulunan kandiller.

Mezar içi ve dışında tespit edilen pişmiş toprak ve cam unguentariumlar mezara sıvı sunu yapmak ve ölenin öteki dünyada içindeki merhem ya da parfümü kullanması için bırakılmışlardır. Mezar dışına yerleştirilenler de olasılıkla ölenin akraba ve arkadaşları tarafından sunu saçıldıktan sonra bırakılmışlardır.

tohum kadehi tespit edilmiştir. Bu; kremasyonda kullanılan odunun meşe ağacından olduğunu işaret etmekle birlikte, tutuşturmak için çıra gibi kullanıldığı ihtimalini de akla getirmektedir.

Mezarlarda tespit edilen bazı çivilerin ebat ve formuna bakıldığında; *sandapila* ya da ahşap kutuya kilit geçirmek için çakılmış ve içinden halka geçirilerek yapılan kilit sisteminde kullanılmış oldukları anlaşılmıştır. Ancak bazı mezarlarda sadece 1 ya da 2 adet çivi bulunması, bunların başka anlam ya da fonksiyonu olduğunu göstermektedir. Örneğin Vagnari'de bir süt çocuğun mezarında Afrika kırmızı astar tabağının altına tek bir demir çivi yerleştirilmiş ve bu uygulama büyü ile ilgili bir belirteç şeklinde yorumlanmıştır. Aizanoi'daki bu tür örnekler ise *amulet* gibi, kötü güçlere karşı öleni korumak ve aynı zamanda geri dönmesini engellemek için "çivilemek" şeklinde yerleştirilmiş olabilirler.

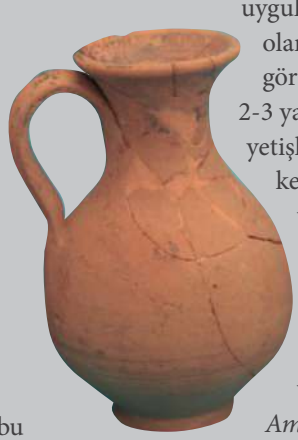

Mezarda bulunan bir kap.

Aizanoi'da kremasyon genelde yetişkinler için uygulanmasına rağmen, bir tanesi 2-3 yaşlarında olan üç çocuğun da kremasyon ile defnedildiği görülmüştür. Bunlardan ikisi tek gömülmüşken, 2-3 yaşlarındaki çocuk olasılıkla aileden bir yetişkinle birlikte kremasyon yapılmış ve çocuğun kemiklerinden arta kalanlar ile küller kadehe yerleştirilerek gömülmüştür. Çocuğun mezarında yumruk yapılmış ve bilek kısmından ucu delinmiş yeşil taştan bir *amulet* tespit edilmiştir. Kolye gibi takılan sicimli *apotropaik amulet*ler pek çok yerleşimde yeni doğanların ve süt çocukların mezarlarında bulunmuştur. *Amulet*ler genelde bebeklere hayattayken takılır ve ölümden sonra da onları korumaya devam ettiği

düşünülür. Sağ ya da sol yumruk yapılmış el *amulet*i Mısır'da güç ve otoritenin sembolüdür ve *khefo* adı ile bilinmektedir. Genelde kırmızı akik, sabun taşı, mavi cam, yeşil taş, kahverengi kireçtaşı ve kemikten olup, bilek kısmında sicimi geçirmek için bir deliği vardır. Aizanoi'da bebek/çocuk mezarlarında *tintinnabulum* (çan) da bulunmuştur. Bunlar Roma Dönemi yerleşimlerinin çoğunda, genç kadın ve çocuk mezarlarında tespit edilmiştir. *Tintinnabulum*un hayattayken hastalık ve kötü güçlere karşı koruyucu olduğu düşünülmekte olup, ölümden sonra da aynı şekilde kötü güçlere karşı insanları koruduklarına inanılmıştır.

Aizanoi'da mezarların büyük kısmında hem mezar içi hem mezar dışında sofra takımları, fincanlar, testiler ve pişirme kapları bulunmuştur. Daha kaba olan pişirme kapları genelde mezar dışına yerleştirilmiştir. Bu tür kaplar mezarda yenen *silicernum* (cenaze yemeği) ile ilgili olmalıdır. Mezar içindeki kaplar ise yiyecek ve içecek konularak ölene bırakılmış olmalıdır. Roma adetlerine göre yas 9. gün mezar başında atalarının ruhuna (*manes*) yapılan bir *libasyon* ve *cena novendialis* (ziyafet) ile sona ermiştir. Aizanoi'da, mezar dışında bulunan kapların bir kısmı *cena novendialis* esnasında bırakılmış olmalıdır. Roma Döneminde düzenli olarak mezar ziyareti yapılmış ve özellikle ölünün doğum günü ile 13-21 Şubat tarihlerinde yapılan *Parentalia*'daki (Ölü Festivali) mezar ziyaretinde kandiller yakılarak, çiçekler bırakılmıştır. Her yıl mayıs ayının 9., 11. ve 13. günlerinde ise, gece yarısı ölenin acıktığına ve kötü ruhların susturulmasına inanılan *Lemuria* töreni gerçekleştirilmiştir. Aizanoi'da

Mezar sahibine ait altın yüzük.

Mezar figürinleri ve bronz *pyxis* ile kolye ucu.

İki kadının mezarında bulunan mask.

Aizanoi kapı tipi mezar steli.

Kremasyon mezar ve buluntuları.

Çocuk/bebek mezarında bulunan bir *tintinnabulum*.

Cenaze alayında yürüyen yakın akrabalar, ölen atalarının balmumundan masklarını yüzlerine takarlar. Augustus döneminde ise bu masklar yerine ölen ataların mermer büstü taşınmaya başlamıştır.

mezar içi ve dışında bazen tek bazen oldukça çok sayıda kandil tespit edilmiştir. Bunların bir kısmı defin esnasında kullanılmış, bir kısmı ölenin öteki dünyada kullanması için bırakılmış, mezar dışındakiler ise olasılıkla yasın 9. günü olan *cena novendialis* sırasında, ölenin doğum gününde, *Parantalia ve Lemuria* törenleri esnasında bırakılmış olsa gerektir. Mezar içi ve dışında tespit edilen pişmiş toprak ve cam *unguentarium*lar ise mezara sıvı sunu yapmak, ölenin öteki dünyada içindeki merhem ya da parfümü kullanması için bırakılmış olup, mezar dışına yerleştirilenler de olasılıkla ölenin akraba ve arkadaşları tarafından sunu saçıldıktan sonra bırakılmışlardır. Mezarlarda ölenin şahsi eşyaları ve sunu amaçlı eşyalar olmak üzere iki grup eşya tespit edilmiştir. Örneğin mezarlardan birinde bronz

bir *pyxis* ve içinde kolye ucu tespit edilmiştir. Bunlar ölen genç kadının şahsi eşyası olmalıdır. Yüzükler, küpeler de aynı şekilde ölenlerin şahsi eşyalarıdır. Mezarlarda tespit edilenler dışında Aizanoi mezar taşları üzerindeki yazıtlardan da kentin sosyal yaşamına dair verilere ulaşılabilmektedir. Örneğin, MS 2. yüzyıla ait bir mezar yazıtında Aizanoilu olmayan ama 25 yıl burada yaşayarak ölmüş *Harmonia*'yı, bir diğer yazıtta 12 yaşında annesini kaybeden *Onesimos*'u ve veba yüzünden ölen, at binmede usta *Menogenes*'i tanırız *(MAMA IX, No.73; MAMA IX, No.75; MAMA IX, No.79*).

Sonuç olarak, Turgenyev'in *Babalar ve Oğullar*'da yazdığı gibi "Ölüm eski bir şeydir ama her insana yeni görünür" sözü ile 2000 yıl öncesinin Aizanoi'undaki çok eski ama bize yeni görünen ölümleri kısmen de olsa anlattığımızı düşünerek yazımıza son vermek istiyoruz.

Mezarda bulunan *unguentarium*.

Sağda: Bireyin göğsüne yerleştirilmiş Kharon sikkesi.

Mezarlarda tespit edilen kilit aksamları.

Mezarlarda tespit edilen demir çiviler.

HERITAGE İSTANBUL 2018

Restorasyon, Arkeoloji ve Müzecilik Teknolojileri Fuarı ve Konferansı

"Geçmişe Gelecek Sağlamak"

Ülkemizin tarih ve sanat varlığının korunması, saklanması ve gelecek yıllara aktarılmasına yönelik çalışan kurum ve kuruluşlar ile sektörle ilgili tedarikçilerin bir araya getirilmesini amaçlayan Heritage İstanbul Restorasyon, Arkeoloji ve Müzecilik Fuarı ve Konferansı'nın üçüncüsü bu yıl 12-14 Nisan 2018 tarihleri arasında Hilton İstanbul Convention & Exhibition Center'da gerçekleşti.

Etkinlik; ülke genelinde gündem yaratmak adına her yıl yinelenecek bir sektörel marka oluşturup, kültürel miras yoğunluğu konusunda dünya sıralamasında önde gelen ülkemizin, bu konunun endüstrisine de yön veren bir çekim noktası haline gelmesi düşünülerek amaçlandı.

Hilton İstanbul Convention & Exhibition Center'da 12-14 Nisan tarihleri arasında yapılan, iki farklı salonda müzecilik teknolojileri ve restorasyon alanında 100'ün üzerinde firmanın katılımıyla ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ile T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğünün desteği ile bu yıl üçüncüsü gerçekleşen Heritage İstanbul'a 7.823 ziyaretçi katılım sağladı.

Heritage İstanbul'u düzenleyen TG Expo Yönetim Kurulu Başkanı Gönül Akyıldız; "Uygarlığın beşiği ülkemizin güzelliklerini, tarihini, kültürel ve sanatsal mirasını bizden sonraki kuşaklara aktarmayı amaçlıyoruz. Gelecek kuşaklar; tabletlerin, mobil ve giyilebilir cihazların içinde doğan, işaret parmağını kalem sanan ilk nesil! Onların hız, zaman, paylaşım, çalışma, eğlenme, haberleşme, sosyalleşme, oyun, öğrenme, eğitim algıları, olanakları ve araçları bugüne kadarki nesillerin gördüklerine hiç benzemiyor. İş dünyası bu çocuklarımıza uygun iş modelleri üzerinde çalışıyor. İşte biz de TG Expo ailesi olarak; bu ihtiyaçtan yola çıktık. Müzelerimizi, tarihi ve kültürel mirasımızı onların ilgisini çekecek düzeye çıkarmak için çalışmaya başladık. Tarihi, kültürel ve sanatsal mirasımızı dünyaya anlatmak, geçmişi gelecekle buluşturmak, müzelere; teknolojinin, bilimin katkısını sunmak amacıyla Heritage İstanbul'da tüm sektörü bir araya getiriyoruz." dedi.

TG Expo tarafından organize edilen ve bu yıl 100'ün üzerinde firmanın katılımı ile üç gün boyunca süren Heritage İstanbul 2018'in ana başlıkları arasında; restorasyon, arkeoloji ve müzecilik alanındaki yeni teknolojiler bulunuyor. Her yıl artarak büyüyen, sektörel gelişmeleri, uluslararası standartları ve bakış açılarını kültürel miras alanına kazandıran Heritage İstanbul'da; konferanslar, paneller, atölyeler ve miras sohbetleri eş zamanlı olarak düzenlendi.

TG Expo Uluslararası Fuarcılık A.Ş. tarafından organize edilen Heritage İstanbul, bir sonraki yıl 11-13 Nisan 2019 tarihlerinde; müzecilik sergileme teknolojileri fuarı ve konferansı Heritage Middle East ise 29-31 Ekim 2018 tarihleri arasında Abu Dhabi'de gerçekleşecek.

mutluluk tescillendi

**"Türkiye müşterinin sesi araştırması" sonuçlandı.
opet, bir kez daha "müşteri bağlılık seviyesi
en yüksek akaryakıt markası" seçildi.
2006'dan bu yana opet'i sevgisiyle hep zirvede tutan
Türkiye'ye teşekkürler.**

opet

Koç

Türkiye Müşterinin Sesi Araştırması, 2015 yılından bu yana Ipsos tarafından KalDer işbirliğinde gerçekleştirilmektedir. Araştırma, Şubat-Aralık 2016 döneminde, 18 yaş üzeri toplam 21.533 kişi ile başarılı görüşmeler üzerinden, telefonla anket yöntemiyle (CATI) yapılmıştır. Her sektör en az 1500 yanıt üzerinden raporlanmıştır. Araştırma kapsamında, il sınırlaması olmadan Türkiye'de ikamet eden 340.000'i aşkın tüketiciyle temas edilmiştir. Her bir sektördeki marka pazar paylarına uyum gözetilerek, gerekli durumlarda ağırlıklandırma kullanılarak raporlanmıştır.

KalDer | TMS TÜRKİYE MÜŞTERİNİN SESİ | Ipsos

Emniyet

Teknoloji

Değişim

Yenilikçilik

Sorumluluk

Verimlilik

Yönetişim

Üretim

Okyanusları aşan üreticiler,
durmaksızın çalışan sanayiciler,
geleceği tasarlayan mühendisler
ve ülkemiz için
enerjimiz bitmez...

Çünkü yarın, dünden büyüktür

#EnerjimizBitmez

www.tupras.com.tr

Koç

Tüpraş